

Gunilla Eschenbach

Child-directed speech in catechisms for the religious education of children under the age of three in early modern Germany and the Dutch Republic

Abstract

This article presents three early catechisms for the religious education of children under the age of three, printed in Germany and the Netherlands. Two of them were best- and long sellers on the book market, while one of them was a commercial failure. Catechisms were influential reading primers. The children's catechisms written by Jacobus Borstius, Johann Cyriacus Höfer and Nikolaus von Zinzendorf contained questions for children who were too young to read the texts themselves. Therefore, these catechisms had to be performed in the form of interactive read-alouds. Höfer, Borstius, and Zinzendorf used child-directed speech in their catechisms: short and foreseeable answers and a basic vocabulary to facilitate the understanding and the pronunciation of words in the process of language acquisition and the deliberate introduction of new religious vocabulary. Whereas the catechisms of Borstius and Höfer reckoned with pedagogical laymen and chose standardized questions and answers, Zinzendorf proclaimed an ideal of Socratic intercourse, enthusiasm and aesthetic-poetic affirmation – an ideal that exceeded the capabilities of average teachers and parents.

Keywords: infant catechisms, early childhood religious education, child-directed speech, religious pedagogy

The catechism, which was introduced during the course of the Reformation as a 'piece of public religious practice' ('Stück der öffentlichen Religionsausübung'), became a 'part of domestic devotional practice' ('Teil der häuslichen Frömmigkeitspraxis') as early as the sixteenth century.¹ Initially, children were not addressed specifically by writers of catechisms. In the fifteenth and sixteenth centuries, the general market for books aimed at the first years

¹ Werner Jetter, 'Katechismuspredigt', in: *Theologische Realenzyklopädie* 17 (1988), 744-786: 750. All quotations and English titles are my translations.

of human life was dominated by handbooks of midwifery and infant care.² This changed in the seventeenth century. From the middle of that century onwards, catechisms began to appear that were directed at very young children. Historical research on childhood notes a ‘shifting interest in the child’ (‘sich verändernde[s] Interesse am Kind’) during this time.³ A new, empiricist look at children led to innovations in the book market. Theologians and teachers began to organise Christian religious content in a didactic way, for example with illustrated Bibles or by integrating popular literature such as fairy tales and fables. We even find – according to my thesis – traces of child-directed speech (CDS) in toddlerhood, such as question-oriented teaching, training of target words, a minimal and restricted vocabulary and a simple syntactic structure. This is true for catechisms for early religious family education. An investigation of catechetical literature of the time may revise current research opinions. Even in research articles devoted to pre-Enlightenment parental love, the opinion is perpetuated that the child was not a subject of interest in education during this time: ‘A child-centred pedagogy is certainly not found before the eighteenth century’ (‘die Kindzentrierung der Pädagogik ist mit Sicherheit nicht vor dem 18. Jahrhundert zu finden’).⁴ This is contradicted by the fact that within the framework of catechesis there was a visible attempt to start from the needs, interests and cognitive abilities of the children. Children were not a mere object of education, but were taken seriously as religious actors and as the subject of their salvation.

The great reform educators of the seventeenth century took up the catechetical tradition which went back to the days of early Christianity. They attempted to reform its didactic approach. In *Christianopolis* (1619), the earliest Protestant literary utopia, Johann Valentin Andreae sketched the ideal of a Christian community and paid special attention to education, including early childhood education.⁵ Johann Amos Comenius, in his *Informatorium der Mutterschul* (1633), understood the young child from birth as a learning subject.⁶ The

² Edmund Hermsen, *Faktor Religion. Geschichte der Kindheit vom Mittelalter bis in die Gegenwart*. Köln: Böhlau, 2006.

³ Martina Winkler, *Kindheitsgeschichte. Eine Einführung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.

⁴ Claudia Opitz-Belakhal, ‘Pflicht-Gefühl. Zur Codierung von Mutterliebe zwischen Renaissance und Aufklärung’, in: Ingrid Kasten, Gesa Stedmann and Margarete Zimmermann (eds.), *Kulturen der Gefühle in Mittelalter und Früher Neuzeit* (Querelles, Jahrbuch für Frauenforschung, 7). Stuttgart: J.B. Metzler 2002, 154-170: 158.

⁵ Friedrich Schweitzer, *Die Religion des Kindes. Zur Problemgeschichte einer religiengspädagogischen Grundfrage*, habilitation thesis Gütersloh 1992, 86.

⁶ Kühlmann, ‘Pädagogische Konzeptionen’, 171.

catechetic tales and catechism dialogues of the Lutheran writer Philipp Adolph von Münchhausen (1593–1657) show an early interest in the religious education of children. Münchhausens' *Kinder Gespräch zweyer Brüderchen, Johann und Heinrich, vom Catechifsmo* (1652) has children as protagonists: children catechise children. According to the text, children have a deeper understanding of the Christian faith and doctrine than theological experts when they imagine God as a loving Father.⁷ Standard works such as the six-volume *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur* date the emergence of a child-specific literature to the last third of the eighteenth century.⁸ The vernacular popular literature paints a different picture; especially in the genres of compendia of prayers, postils, meditative literature and catechisms.

Catechisms and guides for catechetical instruction tailored to the phase of early childhood have aroused very little interest. The catechetic writings of Nikolaus Ludwig von Zinzendorf have received little attention and were not reprinted until 2008.⁹ Recent studies have demonstrated that catechisms are a genre that provide useful insights into the religious life of past societies. Paula McQuade elaborates that women had an essential role as authors of catechisms and as agents of domestic catechesis. Karen E. Carter's book gives an insight into the dominant role of catechesis in Catholic primary education in France at the time of the Counter-Reformation.¹⁰ A quantitative analysis of catechism titles could be used to pursue a variety of questions: To what extent do catechisms differentiate their audience by age groups and social status? To what extent do they show that Christian knowledge is pluralising? Can a dynamic of the loss of value of catechisms (as an ephemeral genre) be discerned in the numerous new editions?

From the immense abundance of catechetical literature, protestant catechisms for the domestic instruction of infants and very young children were selected for analysis in this article. They date from the mid-seventeenth century

⁷ Philipp Adolph von Münchhausen, *Kinder Gespräch | Zweyer Brüderchen/|Johann vnd Heinrich /|Vom |Catechifsmo*, in: *HaussBuch /Einfältig Gläubiger Chri= | sten (...)* Ander Theil. | Zerbst / Durch Andream Betzeln Gedruckt | Im Jahr / 1652, 267-270.

⁸ Theodor Brüggemann, Otto Brunken (eds.), *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur. Vom Beginn des Buchdrucks bis 1570*, 4.

⁹ Nikolaus Ludwig von Zinzendorf, *Lautere Milch der Lehre von Jesu Christo, Das ist Gar einfältige und nach dem Begriff junger und kleiner Kinder eingerichtete Frage-Stücke* (1723), critical edition: *Nikolaus von Zinzendorf: Katechismen*, ed. Dietrich Meyer, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2008, 17-26.

¹⁰ Paula McQuade, *Catechisms And Women's Writing In Seventeenth-century England*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017; Karen E. Carter, *Creating Catholics. Catechism and Primary Education in Early Modern France*, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2011.

to the early eighteenth century and were published in North and Central Germany and in the Netherlands. In the Protestant territory, this is the phase in which Comenian reform schools were founded in Lutheran and Calvinist territories. Catholic catechisms are outside the scope of this study, although they played a crucial role in Jesuit Mission.¹¹ Works dealing with catechisms from a pedagogical perspective usually focus on primary education.¹² This study analyses three infant catechisms for elementary education, instead. It also concentrates on catechisms with regard to language acquisition and early religious literacy, focussing in particular on child-directed speech. CDS has been well studied for its influence in the phase before active language acquisition (from birth to the age of around one years old), but the use of CDS in the context of reading books in early childhood is a new area of empirical research.¹³

Catechisms and child-directed speech in catechesis

Children's catechisms were intended for religious instruction at home, church, and school. These social systems overlapped: catechisms were used parallel at school, at home, and in the church as part of the catechism-exams on Sunday afternoon. They were both teaching aids (textbooks) and books in pupils' hands (schoolbooks). Children used to read them and memorise them. Catechisms were influential reading primers along with ABC books and fables.¹⁴ Children often acquired the knowledge of God alongside with the knowledge of letters.

Children in the Dutch Republic from urban families with a sufficient socio-economic status went to school for at least three years, from the age of four or

¹¹ Antje Flüchter, Rouven Wirkser (eds.), *Translating Catechisms, translating Cultures. The Expansion of Catholicism in the Early Modern World*. Leiden: Brill, 2017.

¹² Carter, 'Creating Catholics'; John Exalto, 'Alphabet, Bibel, Katechismus: Das ABC der vormodernen Grundschule in den Niederlanden', in: *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft* 15 (2012), 65-77; Jürgen Oelkers, 'Was bleibt und was geht verloren? Wissensdynamik in historischen Lehrmitteln für Kinder, ausgehend von Katechismen', in: Anja-Silvia Goeing, Anthony T. Grafton [et al.] (eds.), *Collectors' Knowledge. What is kept, what is discarded. Aufbewahren oder wegwerfen. Wie Sammler entscheiden*. Boston, Leiden: Brill, 243-281

¹³ Annemarie H. Hindman, Jean M. Farrow, Kate Anderson, Barbara A. Wasik and Patricia A. Snyder, 'Understanding Child-Directed Speech Around Book Reading in Toddler Classrooms. Evidence From Early Head Start Programs', in: *Frontiers in Psychology* 09.12.2021, original research article, online publication, <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.719783>.

¹⁴ Lee Palmer Wandel, *Reading Catechisms, Teaching Religion*, Leiden: Brill, 2016.

five onwards.¹⁵ Alternatively, parents from the upper class or nobility hired home tutors from this age. This was the same in the German territories. The children in this present study were even younger than this, and too young to read the texts themselves. Therefore, the printed catechetical questions and answers had to be performed in the form of interactive read-alouds. This was critical, as most educators at school were laymen rather than professional catechists, while the instructors teaching the children at home were usually the parents – father or mother – or the maids.

The children's catechisms by Johann Cyriacus Höfer (c. 1605–1667), Jacobus Borstius (1612–1680) and Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–1760) were intended to inculcate the transfer of basic religious knowledge in very young children. These titles – one Lutheran, one Calvinist, one Herrnhutian – provided simple and practical support to children's catechesis. With the guidance of these books, children were catechised within the family from an early age, as soon as they acquired the ability to speak. While the vast majority of existing catechisms exceeded the capacity of the young and illiterate, these works were attuned to the cognitive abilities of children under the age of three. These catechisms could be used at home with children before they were sent to school. They can be compared meaningfully with each other because they consider the linguistic abilities of young children. In this they differ from the broad mass of catechisms. Although infant catechisms are not transcripts of real instructional situations, Zinzendorf's catechism is known to have been tested in practice before going to press.

Catechetical media are interesting sources to investigate pedagogical culture, especially so because they shaped children's conception of God.¹⁶ Catechisms for children in the sensitive phase of language acquisition (between the ages of one and three) guided parents and other adult caregivers on how to modulate verbally children's faith from its inception. The texts introduced a religious vocabulary that focused primarily on the difference between good and evil. A catechesis that takes the child's language acquisition into account must try to manage without abstract terms. A young child does not understand terms like "holy" or "Godlyness". It has been established that children do not understand abstract terms until the age of four.¹⁷ The aim of catechesis was therefore to build up a child's religious vocabulary. The catechism, with its

¹⁵ Exalto, 'Alphabet, Bibel, Katechismus', 68.

¹⁶ See Friedrich Kittlers' remarks on ABC books in his habilitation thesis *Aufschreibesysteme 1800/1900*, München: Fink 1985, 47.

¹⁷ Jürgen Dittmann, *Der Spracherwerb des Kindes. Verlauf und Störungen*. München: C.H. Beck, 2000, 44–45.

question-and-answer structure, provided an appropriate opportunity for this. The shared book-reading through catechesis in early infancy and toddlerhood helped to develop vocabulary skills and early religious literacy.

During a research stay at the Herzog-August-Bibliothek in Wolfenbüttel in October and November 2020, fifty printed catechetical educational media were analysed, four of which were subjected to an in-depth textual analysis. In the course of this analysis, five strategies of 'making belief' were identified, namely: conditioning, exhortation, scriptural evidence (this includes references to canonicity, seemingly rational arguments for the truth of what is believed), the pedagogical relationship and aesthetic-poetic affirmation.

Let us now look at the three titles and their presence in the historical book market in comparison with the canonical reference work par excellence: Martin Luther's *Kleiner Katechismus* (1529). In the sixteenth century, Luther's *Kleiner Katechismus* was extremely popular and remained so in the following centuries.¹⁸ This had an impact on printing as well. One of the interesting textual features of seventeenth-century catechisms was that some of them were graded according to the age of children. That is, they reflected the emergence of modern pedagogy. The late seventeenth-century re-issue of *Martini Lutheri Katechismus* (1695) takes the developmental differences between children into account and prepares the material according to age:

Das Erste[.] Hält in sich / für die gar kleinen Kinder / von drey / vier / fünff Jahren / die blossen Worte des Catechismi. Das Andere[.] Verfasset in sich / für die mittlern Kinder / von sechs / sieben und acht Jahren / neben Wiederholung der vorigen Worte die Auslegung deß Herrn Lutheri. Das Dritte. Begreift in sich / für die Kinder / so stärcker von Jahren sind / und für alle andere junge und einfältige Leute / die fernere Erläuterung der besagten Auslegung.¹⁹

The first (...) contains, for the very young children of three, four and five years of age, the simple words of the catechism. The other (...) contains, for the middle-aged children of six, seven and eight years of age, in addition to the repetition of the previous words also the interpretation of Luther. The third comprehends

¹⁸ Walter Pape, 'Der Mythos vom Katechismus als Volksbuch', in: *Buchhandelsgeschichte* 2 (1986), 41–50: 44.

¹⁹ *Doctoris | MARTINI LU- | THERI | Katechismus/ | Für die Kirchen und Schu= | len der Fürstenthümer Zelle | und Grubenhagen / auch der Unter- | Graffschafft Hoja und Graff= | schafft Diepholt. | Mit Ausdrückung der angezo= | gen Schrift=Sprüche. | Mit Fürstl. Braunschw. Lüneb. Durchl. | Privileviis. || Zelle / | Bey Andreas Holwein/ | Anno 1695, fols. A vr-Avv.*

in itself, for the children who are older in years, and for all other young and simple-minded people, further explanation of the said interpretation.

For the ‘very young children’ (*für die gar kleinen Kinder*) the text was printed in big letters, because the catechism was also used to practice reading. This was a new arrangement of Luther’s edition compared with the original edition of 1529. A similar reduction of complexity was what had made Johann Cyriacus Höfer’s catechism a success. Höfer’s *Himmels-Weg* (1646) became a best- and long seller on the German book market. The KVK (Karlsruhe virtual catalogue: a meta catalogue which includes amongst others VD 17 and VD 18) lists 47 titles for the period from 1600 to 1800. The book was first published in Lübeck. The title soon became widely known: reprints and adaptations appeared in neighbouring Lüneburg and Ratzeburg, and numerous others in Leipzig and Frankfurt. In addition, there were printings in Augsburg and Zwickau. As late as 1797, in his story *Das Kampaner Tal oder über die Unsterblichkeit der Seele, nebst einer Erklärung der Holzschnitte unter den 10 Geboten des Katechismus* (The Campaner Thal or on the Immortality of the Soul, together with an Explanation of the Woodcuts under the 10 Commandments of the Catechism), Jean Paul considered *Himmels-Weg* to be a well known text.

A comparison of the works of Luther and Höfer portrays a profound transformation in the teaching of the catechism. Luther’s catechism focuses on the *what*, the fixing of the dogmatic content. Höfers teaching of children emphasises the *how* in the sense of teaching as effectively and efficiently as possible. His preface gives the housefather, as the educational authority addressed, precise instructions for catechesis, from the design of the learning environment and the positioning of the children in the room to the conduct of the catechesis and the division of the learning material. Such methodological-didactic guidance is missing in Luther’s catechism. In the catechisms of the seventeenth and eighteenth centuries, the didactic instructions are mostly limited to exhorting fathers and mothers to learn the catechism with their children. The catechisms themselves, however, become didactic in that they prepare the learning material in a way that is appropriate for the age and level of the child. This also applies to Jacobus Borstius’ *Eenige korte vragen voor de kleine kinderen* (first published as part of his *Kort begryp der christelyke leere*, 1661). It was also widespread at the time of its appearance. The STCN (Short Title Catalogue Netherlands) and the KVK list together 31 editions from 1600 to 2000. The number of editions is almost certainly incomplete, due to the ephemeral character of catechisms

in general. The many reprints and new editions of *Himmels-Weg* and *Korte Vragen* indicate a continuous public demand for the titles in the eighteenth century. The *Korte Vragen* was also a long seller on the book market, as it was still for sale in the twentieth century.

In contrast, Nikolaus von Zinzendorf's children's catechism, the *Lautere Milch der Lehre von Jesu Christo* (1723), was not successful. In its attempt to address children from the age of eighteen months onwards, his catechism became the target of public ridicule. The simplicity of the questions was considered as 'stupid and foolish' ('tumm und thöricht').²⁰ Soon after publication it was barely available on the book market and was reprinted only once during the author's lifetime as part of the collected works *Freiwillige Nachlese* (1735–38, *Zehnte Sammlung*).

This poses the question why Zinzendorf's catechism did not sell well. A comparison between the titles will reveal pedagogical differences that may give an indication of why his title was not successful. In comparing the three catechisms written for very young children, similarities and differences emerge as to which strategies of instruction the authors use. Due to the young age of children (no older than the age of three), conditioning and exhortation, as well as pedagogical relationship and aesthetic-poetic address, are more useful for religious instruction than scriptural proof, which still exceeded the cognitive abilities of very young children. The analysis of the pedagogical verification strategies used in the texts will offer a possible explanation for the findings why Borstius and Höfer continued to be successful in the eighteenth century, while Zinzendorf's new publication of an infant catechism did not.

Understanding children

Before advancing my argument, I would like to clarify the religious conception of children in the different Protestant confessions studied in this article, which varied considerably. For Martin Luther, the child was innocent throughout the period of early childhood, up to around the age of five.²¹ Sin was considered absent because a child's ability to reason was not yet developed. Jean Calvin, on the other hand, interpreted the child as damned within the framework of

²⁰ Zinzendorf/Meyer, *Katechismen*, 7.

²¹ Edmund Hermsen, *Faktor Religion. Geschichte der Kindheit vom Mittelalter bis in die Gegenwart*. Köln: Böhlau, 2006, 120.

the doctrine of original sin.²² Children were therefore to be catechised as early as possible. The Moravian Brothers had a strongly positive understanding of children. The child was particularly close to the divine. Zinzendorf hoped that the child that was filled with the Holy Spirit would communicate divine secrets to the adult. The only prerequisite for this was that the child had the Holy Spirit within him and could communicate in words. This is the reason why Zinzendorf was interested in the phase of first childhood. Zinzendorf was influenced by the ideas of the Enlightenment and the concept of 'Ursprache' (an extinct and unknown parent language of mankind), which led him to be interested in the primordial *religious* language of human beings. These three different religious views on childhood are reflected in the three works discussed in this paper.

Johann Cyriacus Höfer

The Protestant pastor and theological writer Johann Cyriacus Höfer was a country pastor in Kalkhorst, located on the Baltic coast in Mecklenburg.²³ He could rely on his catechetical experience as a home tutor, father and rural pastor. The oldest surviving edition of his *Himmels-Weg* (1654, the earlier edition of 1646 has not survived) is organised as follows:

Title page – dedication – preface to the reader – questions and answers about the contents of the catechism: Ten Commandments; Creed (incl. Creation, Fall, the Birth of Christ, Crucifixion, Easter, Ascension, Four Last Things); Lord's Prayer (including How to pray); Baptism; Confession; Lord's Supper – morning and evening prayer and grace.

Following Luther's catechism in principle, Höfer added the creed of confession and uses the individual articles of the Creed to cover the entire economy of salvation from the story of creation to the Four Last Things.

The printed title of the catechism reads: 'The Way to Heaven. This is how a child can learn in 24 hours how they should escape hell and be saved. It contains 735 questions and answers in which all the articles of the Christian doctrine are briefly summarised. (...) The way to use this booklet properly can be found in the preface'.²⁴ Höfer's title implies that the learning process can be

²² Christine Axt-Piscalar, 'Sünde VII', in: *Theologische Realenzyklopädie* 32 (2001), 400-436: 405.

²³ Günter Kruse, 'Höfer, Johann Cyriacus', in: Andreas Röpcke (ed.), *Biographisches Lexikon für Mecklenburg*, vol. 5, Rostock: Schmidt-Römhild, 2009, 174-176.

²⁴ 'Himmels-Weg / | Das ist / | Wie ein Kind | in 24. Stunden lernen kan / | wie es sol der Höllen entgehen / | und selig werden. || Begreift in sich 735. Fragen | und Antwort / darinnen alle Artickel

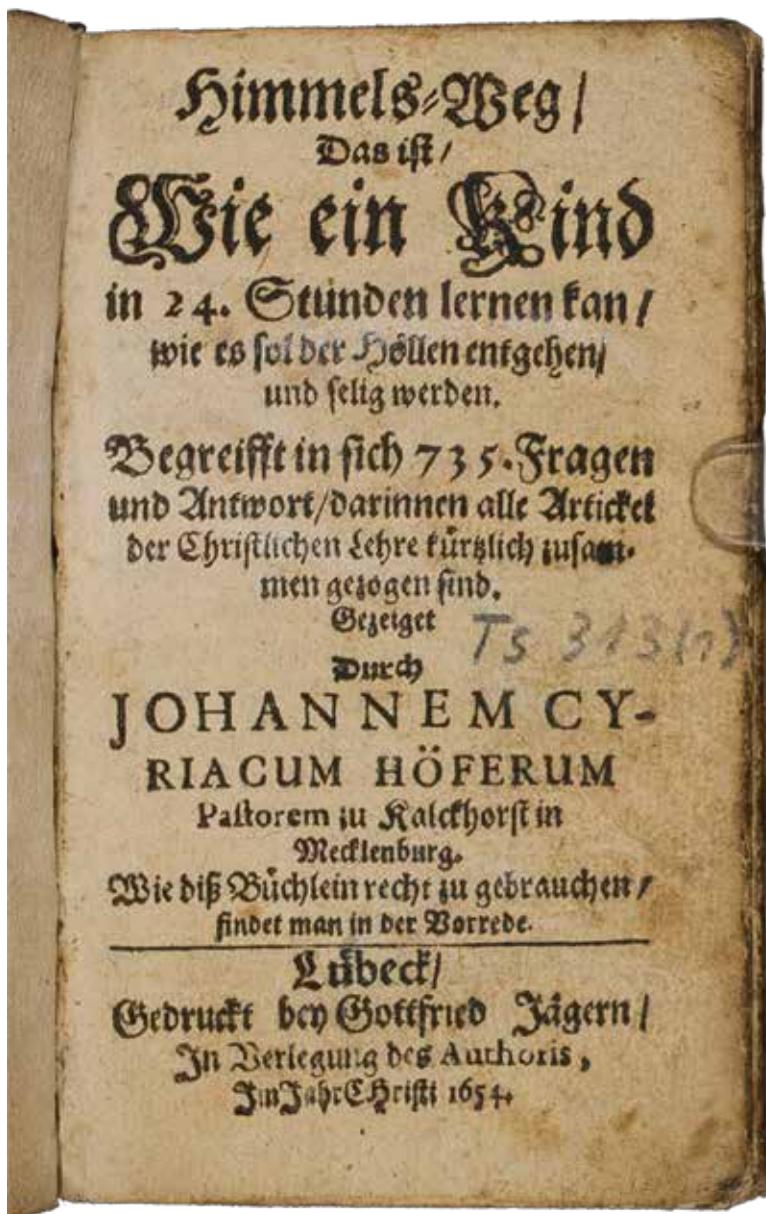

Figure 1. Title page of Johann Cyriacus Höfer's *Himmels-Weg* (1654) ©Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel (<http://digilib.hab.de/drucke/ts-313-1s/start.htm?image=00007>)

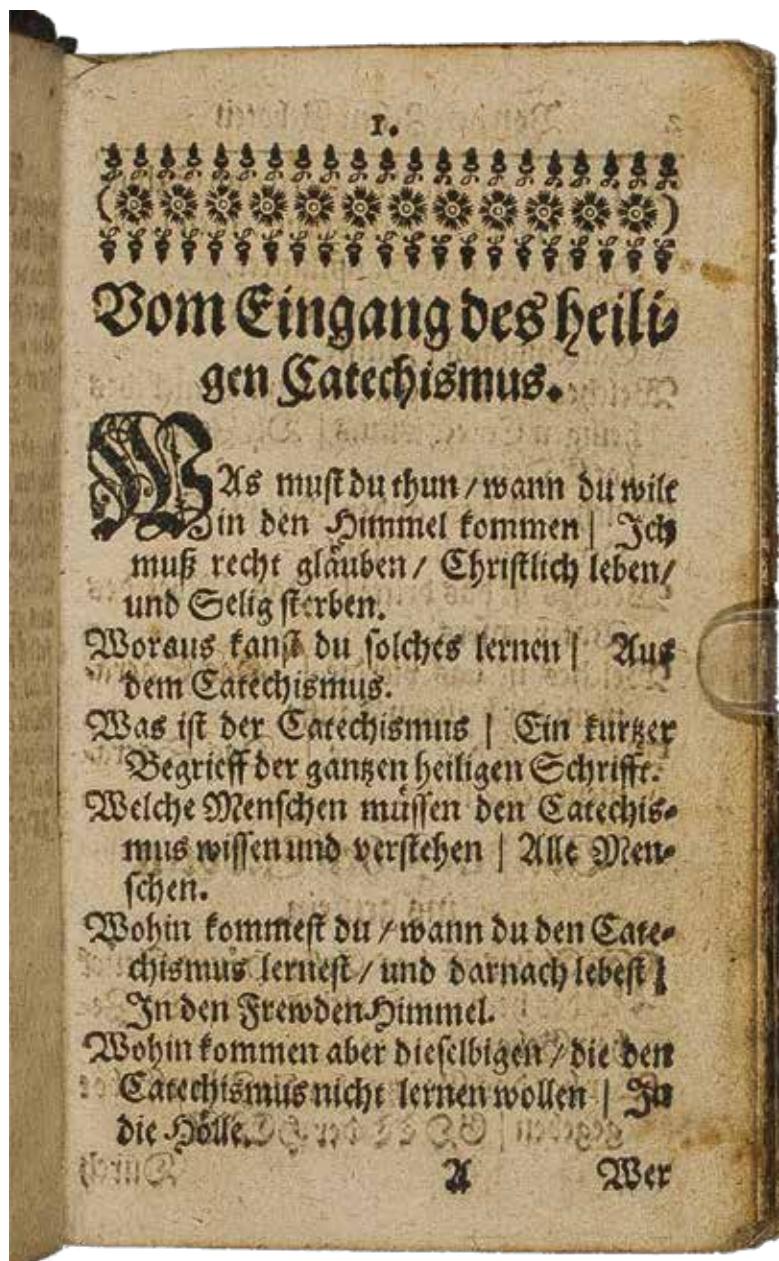

Figure 2. Beginning of the main text of Johann Cyriacus Höfer's Himmels-Weg (1654)
©Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel (<http://diglib.hab.de/drucke/ts-313-1s/start.htm?image=00019>)

finished in twenty-four hours. He promised a miraculous method for all those who want to complete the teaching of the catechism as quickly as possible.

The fact that *Himmels-Weg* filled a gap in the market is shown by its wide circulation. In the preface to his later work, the *Frag-Bibel* (1666), the author commented on the success of his *Himmels-Weg*: 'For although I had quite a lot of copies printed at the beginning / namely in 1646 and also later in 1654 / they were nevertheless very widely bought / that the *Himmels-Weg* was soon afterwards reprinted not only in Leipzig / but also in Hamburg and Colberg'.²⁵ A preface by the Lübeck superintendent August Pfeiffer to Höfer's *Frag-Bibel*, which was written shortly before Höfer's death, shows that *Himmels-Weg* was indeed used as a teaching aid for children aged three years and younger when their spoken vocabulary had developed. Pfeiffer wrote that parents had the responsibility 'that as soon as the children can talk and use their minds a little / they are taught the first letters of the Divine Words'.²⁶ Höfer helped parents, because 'in his so-called *Himmels-Weg* / the first letters of the Christian words [can be learned] / through easy questions / since the answer is given almost at the same time in the mouth / a project by God's grace here and there well begun'.²⁷

In the compilation of his work, Höfer reckoned with a general teacher who was highly inexperienced in the field of pedagogy and needed help when dealing with the most basic methodological and didactic problems. Höfer suggested exactly how often a particular catechism question and answer should be repeated; where the instructor should start; when he should turn the pages; how often each part should be repeated (three times by the instructor and twice or – if there are many children – once by the children), as well as how long the learning units are (three sheets per teaching unit). He even introduced the idea of how the instructor should articulate and intonate the questions and answers, as well as how the children should respond. The author anticipated problems and prescribed every action for the person teaching.

| der Christlichen Lehre kürtzlich zusam= | men gezogen sind. (...) Wie diß Büchlein recht zu gebrauchen / | findet man in der Vorrede.'

²⁵ Höfer, *Himmels-Weg*, preface, unpag; cited after the Wolfenbüttel exemplar from 1694, VD17 39:141759R. 'Denn ob ich schon anfänglich / und zwar An. 1646. und auch nachmals An. 1654. ziemlich viel Exemplaria drucken ließ/ sind sie doch sehr hinweg gekauft worden / das gedachter Himmels-Weg bald darauff nicht allein in Leipzig / sondern auch in Hamburg und Colberg ist nachgedrucket worden.'

²⁶ Idem, 5v. 'daß man so bald die Kinder reden und ihren Verstand ein wenig brauchen können / sie die ersten Buchstaben der Göttlichen Worte lehre'.

²⁷ Ibidem. 'in seinem so genannten *Himmels-Weg* / die ersten Buchstaben der Christlichen Worte / durch leichte Fragen / da die Antwort fast zugleich in dem Mund gegeben wird / beyzubringen getrachtet / welches Vorhaben auch durch Gottes Gnade hie und da wol angeschlagen ist'.

As for the contents, Höfer posed the alternative of heaven or hell right at the beginning. However, he did not do so to scare children. He just informed and very quickly demonstrated how easy it is to escape hell, that is through knowledge of the Word of God.

[Frage] Wohin kommest du / wann du den Catechismus lernest / und
darnach lebest [?] [Antwort] In den FrewdenHimmel.

[Frage] Wohin kommen aber dieselbigen / die den Catechismus nicht lernen
wollen [?] [Antwort] In die Hölle.²⁸

[Question] Where do you go when you learn the Catechism and live according to it [?]

[Answer] To heaven.

[Question] But where do those who do not want to learn the Catechism go [?]

[Answer] To hell.

The process of conversion and sanctification was left out, along with the subtle steps in between. What is clearly and explicitly stated is the need for the child to learn the difference between heaven and hell, and how each destination depends on whether they know the catechism or not. In order to foster the child's understanding, Höfer established connections between the questions. He used follow-up questions that are easier to process cognitively than outline questions. Borstius used the same strategy, but Höfer went further. Borstius, for example, checked if the child could answer the statement that one God consists of three persons. Only Höfer asked the follow-up question whether this sounded plausible to the child. With regard to the doctrine of the Trinity, he wrote:

[Frage] Kanst du es begreiffen / wie in dem einigen GOtt drey Personen sind [?]

[Antwort] Nein / ich kan es nicht begreiffen.²⁹

[Question] Can you understand / how there are three persons in the one God [?]

[Answer] No / I cannot understand.

Here there is no attempt to make something that goes beyond sensual perception or imagination comprehensible.

²⁸ Höfer, *Himmels-Weg*, 1.

²⁹ Idem, 26.

Since Höfer tried to depict a real teaching situation, this also involved asking the type of questions that children might realistically ask. This approach is exemplified by the catechism question on the Lord's Prayer:

[Frage] Warumb sagest du: Vater Vnser / und nicht: Vnser Vater[?]
 [Antwort] Es ist beydes recht.³⁰

[Question] Why do you say: Father our / and not: Our Father [?]
 [Answer] They are both right.

This question does not come to you if you have already prayed the Lord's Prayer very often. It is the typical question of a child for whom the prayer text is still new and who is surprised at the order of the words, which in reality differs from the normal everyday usage. Höfer made this clear: the correct word order was not important – neither in the answers that the child might give, nor even in the Lord's Prayer itself as a holy text. Höfer is pragmatic here. It did not matter whether the child did not pray 'Vater unser' but 'Unser Vater im Himmel'. Both were acceptable. The text is not sacrosanct, nor is the text of the catechism. Here, too, the person teaching was reminded not to be excessively strict in adhering to the wording, but to ensure that the literal meaning is understood.

Höfer refrained from explicit appeals. The person being taught should not be frightened, only informed. The strong emphasis on the prayer is remarkable. This guided the child to communicate directly with God. The predominant pedagogical verification strategies in the text are rational argumentation and habituation. What is missing is the threat of punishment and the use of literary works such as poems or religious songs (apart from the prayers). With regard to child-directed speech, it is noticeable that Höfer preferred one- or two-word sentences as answers and thus accommodated the language competence of children in the second year of their life.

Jacobus Borstius

The Reformed pastor Jacobus Borstius was a minister in Rotterdam, sympathizing with the Puritan movement. One of his best-known devotional works was his catechism for young children. The work was reprinted many times,

³⁰ Idem, 65.

including as part of the appendix of Bibles.³¹ The first known publication of the catechism was in 1661. Several editions followed under different titles. The second edition from around 1665 is digitally available.³² It is organized as follows:

Title page – Foreword – Questions and answers (The revelation of God and the Economy of Salvation (including the Creed); Baptism: Lord's Supper: Conversion; Ten Commandments; Lord's Prayer – Short Questions and answers for the youngest children. The following topics are dealt with in a coherent catechism conversation (without internal subdivision): 1. God as Creator, 2. Consequence: Obedience in the Will of God (Ten Commandments in the new wording according to Matth 22, 37-40), 3. Disobedience, 4. Consequences of Sin / Heaven and Hell, 5. Jesus as Saviour, 6. Salvation through Jesus and true Belief/Obedience, 7. Sacraments: Baptism, 8. Last Supper, 9. Last Judgement, 10. Sanctuation, 11. Lord's Prayer – Historical Questions (Bible) – Three Psalms.

In the preface, Borstius briefly mentioned three principles of infant catechesis. First, no force should be used. The child should be given a reward as an incentive after the lesson. Second, not too much new material should be taught at once. Borstius recommends repetition of the material studied. Third, the child did not have to reproduce the wording but might answer in their own words if they could pronounce the words better that way. The child was also allowed to answer questions even only partially. The idea behind all of these principles is that Borstius took children's cognitive and linguistic abilities into consideration. Borstius further advised, just as Höfer did, that the teacher might need help to fulfil this role. Family catechesis was embedded in the community and was part of the creation of this community.

What is also to be taken into consideration is the visual illustration of the title page. At least in German-speaking countries, cheap school catechisms had no illustrative decoration. The engraving complemented the text since it shows the four evangelists sitting at a table with their holy scriptures before them, apparently caught in the act of inspiration. This illustration closely relates the catechetical text to the Holy Bible. On a visual level, the text works with the verification strategy of spiritual authority by deriving the catechism

³¹ Willem J. op't Hof, *The Ice Broken. Puritan Influences on the Netherlands in the Seventeenth Century*, vol.1, Kampen: Summum Academic Publications, 2019, 42. To Borstius' biography: 40-49.

³² Jacobus Borstius: *Kort begryp der Christelyke leere; nu veel vermeerderd (...) Met eenige kleyne vragen voor de jonge kinderkens*, Amsterdam: Gedrukt by J. en G. Borstius, [1665?]: http://access.bl.uk/item/viewer/ark:/81055/vdc_100031227250.0x000001

directly from divine revelation. However, this argument is not considered relevant in the main text. Similar to Höfer, Borstius immediately asked personal questions that directly affected the child in their day-to-day environment. God was introduced in the very first question, yet not as the creator of the world, but rather as creator of the children themselves. Borstius also built – just like Höfer – the individual questions logically upon one another.

[Vragen] Wie heeft u geschapen?

[Antwoord] God.

[Vragen] Hoe veel Goden zijnder?

[Antwoord] Een God.

[Vragen] Wie is die God?

[Antwoord] De Vader/ Soon/ en H. Geest/ een Godlijk Wezen / en drie Personen.

[Vragen] Hoe heeft God den mensch geschapen?

[Antwoord] Na sijn Beeld goed en opregt.

[Vragen] Welk is Gods Beeld?

[Antwoord] Geregtigheyd en Heyligheyd.

[Vragen] Heeft de Mensch da Beeld noch?

[Antwoord] Neen: hy heeft het verloren door de sonde.

[Vragen] Wat is de sonde?

[Antwoord] Ongeregtigheyd.³³

[Question] Who created you?

[Answer] God.

[Question] How many Gods are there?

[Answer] One God.

[Question] Who is this God?

[Answer] The Father/ Son and Holy Ghost/a divine Being/ and three Persons.

[Question] How did God create mankind?

[Answer] In His own image good and upright.

[Question] What is God's Image?

[Answer] Correctness and truthfulness.

[Question] Has the human being still got that image?

[Answer] Nay, he hath lost it by sin.

[Question] What is sin?

[Answer] Unrighteousness.

³³ Borstius, *Korte Vragen voor de kleyne KINDEREN*, in: *Ibid.*, unpag., fol. C 1^r.

Sin was derived from Adam, and theologically correct, heaven and hell were subsequently introduced by Borstius. Höfer, in contrast, took a more direct route. He had no intention of frightening children. Borstius (according to the Calvinist doctrine) impressively demonstrated that the child cannot be too sure of being saved from hell.

[Vragen] Voor wien?

[Antwoord] Voor de kwade kinderen en alle godloze.

[Vragen] Wat zyn kwade kinderen?

[Antwoord] Di[e] haer Ouders en Meesters ongehoorzaek zijn / ende Gods Geboden verachten.

[Vragen] Wat straffe lijdenze in de Hel?

[Antwoord] Sy branden in het eeuwige vier.

[Vragen] Wilt gy daer zijn?

[Antwoord] Neen: Ik waer geerne in den Hemel.

[Vragen] Wie sal daer in komen?

[Antwoord] Alle goede kinderen en gelovige menschen.³⁴

[Question] For whom [made God hell]?

[Answer] For the evil children and all godless ones.

[Question] What are evil children?

[Answer] Those who disobey their parents and masters/ and despise God's Commandments.

[Question] What punishment do they receive in hell?

[Answer] They burn in the eternal fire.

[Question] Do you want to be there?

[Answer] No. I wish to be in heaven.

[Question] Who will go there?

[Answer] All good children and believing men.

The question discussed hereafter is how one can become a good child. The text rejected the idea that it is enough to say 'I believe'. What was fundamental in fact is conversion and sanctification. The most important thing was the prayer, and accordingly, the Lord's Prayer was placed at the end of the catechism.

While the questions and answers covered the traditional catechetical themes (although the headlines of the sections do not cite them), the questions for small children covered the same field. However, they were interrelated in

³⁴ Ibidem, fol. C^v.

a rational, successive order: because God is our Creator, we must obey him. Because of our disobedience, we must go to hell. Because of Jesus our Savior, we have the chance to go to heaven under the condition that we believe, obey, use the sacramental gifts, and pray. The catechetical sections which were to be memorized were reduced to the Lord's prayer in section eleven. The learning goal was not to memorize a certain text but to grasp the idea of God and the actual state of sinfulness along with the necessity of attaining salvation. The Ten Commandments were reduced to the double commandment of love (Matth 22, 37-40); the problem that God created man good and that man became evil is reduced to the first sin: the Disobedience of Adam.

Comparable to Borstius is the children's catechism of Jacobus Koelman (1631–1695), a Dutch preacher, writer and translator of religious works who sympathized with Scottish Puritan ideas. Koelman connected questions to the daily life and worldview of the child. The content of the catechism was not composed of general statements, but rather questions that related to direct actions that a child could undertake. The answers were by and large one-word sentences. They were suitable for children who still did not have the ability to speak using a large vocabulary.

[Vragen] Als de kinderen bidden / of vraagjens opzeggen / mogen zy dan wel hier en daar kyken / en wat anders denken?

[Antwoord] Neen.

[Vragen] Moet men geern in de kerck gaan?

[Antwoord] Ja.

[Vragen] Mach men in de Kerk wel speelen/ of eeten / of praten?

[Antwoord] Neen.³⁵

[Question] When the children pray / or say the catechism / may they look here and there / and think about something else?

[Answer] No.

[Question] Should one go to church?

[Answer] Yes.

[Question] Should one play / or eat / or talk in church?

[Answer] No.³⁶

³⁵ Jacobus Koelman, *CATECHISMUS, | Over de gronden der Christelijke Religie. | (...) Bevattende de Vraagjens, welke men de kleyneste Kinderen leeren zoude, in: ders., DE | PLIGTEN | der | OUDERS, (...) Nevens | Dryderley Catechismus [2nd printing] 1684, 179-180 [Questions No. 145-147].*

³⁶ Jacobus Koelman, *CATECHISMUS, | Over de gronden der Christelijke Religie. | (...) Bevattende de Vraagjens, welke men de kleyneste Kinderen leeren zoude, in: ders., DE | PLIGTEN | der | OUDERS, (...) Nevens | Dryderley Catechismus [2nd printing] 1684, 179-180 [Questions No. 145-147].*

In contrast to Höfer, numerous preconditions were formulated concerning behaviour in order to enter heaven, which is a dogmatic difference between Lutheranism and Calvinism. This fact at hand resulted in different pedagogical instruction. Höfer formulated implicit appeals, whereas Borstius and Koelman formulated explicit appeals through the threat of (otherworldly) punishment. With regard to child-directed speech, Koelman seemed to target even younger children than Borstius, and accepted one-word answers. They could be comprehended by children even about eighteen months old. His examples were taken from a child's everyday life. Borstius demanded answers that concerned abstract dogmas such as the image of God and the Trinity, which presupposed that the child had an inadequate grasp of semantics. The focus was not on comprehension but on learning a religious vocabulary, which can be trained with children at the age of 2; the child will still grasp the meaning of these words as it grows older.³⁷ Typical of teaching child-directed speech are examples of 'godly' behaviour from the child's living environment.

Nikolaus von Zinzendorf

Nikolaus von Zinzendorf's Herrnhutian catechism for small children was entitled *Lautere Milch der Lehre von Jesu Christo, Das ist Gar einfältige und nach dem Begriff junger und kleiner Kinder eingerichtete Frage-Stücke* (1723).³⁸ The printing was realised by Zinzendorf without official approval. The printing of a second catechism, *Gewisser Grund christlicher Lehre* (1725), also produced by the Reimers printing firm in Löbau, was impeded after the church censor of Löbau rejected it. In consequence, Zinzendorf tried to establish a private printing press.³⁹ From a global perspective, Zinzendorf was very influential as the founder of the Herrnhut Mission. He was also active in religious education and catechesis. Zinzendorf's printed catechism was aimed at children aged from about 18 to 24 months to 3 years. Unprecedented in this scope, this catechism addressed explicitly the earliest stages of childhood development. Although Zinzendorf did not write other pedagogical works, numerous statements of his have been handed down concerning religious education and upbringing. In his *Kinderrede* (children's speech), delivered to pupils of the boys' school and

³⁷ Chad Spiegel, Justin Halberda, *Rapid fast-mapping abilities in 2-year-olds*, in: *Journal of Experimental Child Psychology* 109/1 (2020), 132–140.

³⁸ Available as a critical edition in: Zinzendorf/Meyer, *Katechismen*.

³⁹ Paul Peucker, *Herrnhut 1722–1723, Entstehung und Entwicklung einer philadelphischen Gemeinschaft* (Arbeiten zur Geschichte des Pietismus 67), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2021, 93.

the pedagogical college in Herrnhut in 1755 on Matth 21,16 ('Out of the mouths of young children and infants you have given yourself praise'), Zinzendorf asserted that the Holy Spirit already dwells in the unborn child and children already hold a dialogue with God, noticeable in their babbling phase a few months after their birth. In parallel to Rousseau, the child in Zinzendorf's eyes is a subject that sets its own standards and no longer needs to be educated. Although Zinzendorf speaks to pupils, he relativizes institutionalized forms of education and upbringing:

Die schule [des Heiligen Geistes, d. Verf.] recommendire ich euch, die muß in euch immer fortgehen. Was die kleinen, die noch nicht sitzen und stehen können, die noch in den windeln liegen, von Jesushaftigkeit je gehabt haben, das muß bleiben, und sich nur von jahr zu jahr mehr auswikkeln: so daß ein Knabe von funfzehn jahren noch haben muß, was er in der wiege gehabt hat; er muß es nur ausgedruckt und ausgesprochen kriegen, und es besser heraus sagen können.⁴⁰

The school [of the Holy Spirit, author's note] I recommend to you, it must always continue in you. What the little ones, who cannot yet sit or stand, who are still in their nappies, have ever had of Jesus-likeness, that must remain, and only develop more and more from year to year: so that a boy of fifteen must still have what he had in the cradle; he must only express and pronounce it, and be able to say it better.

Zinzendorf's concern for religious education and upbringing was to articulate the given image of God ('Jesus-likeness'). It is remarkable that Zinzendorf attributed religious perceptions and interaction with God to children as young as a few months old. In contrast, the ability to communicate religious experience verbally was an important pedagogical goal in Zinzendorf's view. Zinzendorf did not believe in original sin. Little children 'are all made blessed by the blood that was shed on the stem of the creed: they cannot be claimed until they first think and will for themselves, and renovate the old covenant with sin; and this no little child can do.'⁴¹ For him, the critical age for becoming sinful was the emergence of explicit ego-consciousness in the so-called defiance or autonomy phase,

⁴⁰ Nikolaus von Zinzendorf, *Sammlung Einiger von dem Ordinario Fratrum während seines Aufenthalts in den Teutschen Gemeinen von Anno 1755 bis 1757 gehaltenen Kinder-Reden*, Barby 1758, Die fünfte Rede, 23-28: 25.

⁴¹ Idem, 26. 'sind alle durch das Blut, das am stamme des Creutzes vergossen worden ist, selig gemacht: sie können nicht in anspruch genommen werden, bis sie erst selber denken und wollen, und den alten bund mit der sünde renoviren; und das kan kein kleines kind.'

namely the exact age that correlates with language acquisition. Consequently, Zinzendorf asserted that religious education should begin at the age when children begin to think and want for themselves and are thus, in Zinzendorf's view, at risk of losing their likeness to God. At the same time, children begin to speak at this age and are thus enabled to communicate religious feelings or insights on a basic level. Language – especially poetic language – is the medium given by the Holy Spirit, which becomes communicable. That is why Zinzendorf promoted the language development of young children and religious education at the same time. Consistently and unprecedented in this radical viewpoint, this catechism addressed the early language formation process and the cognitive developmental stage of young children.

Although hidden in the casual way of subsequent questions, *Lautere Milch* contains parts of the typical catechism, together with baptism and decalogue: Title page – dedication and dedicational epistle – instructions for the teaching person – prayer – questions and answers: 1. Heaven and Hell, 2. Sin and Salvation, 3. Baptism, 4. Ten Commandments – Children's song – prayer.

The lesson begins with a prayer: 'In the Name of the infant Jesus, who is the greatest Lord, Amen.'⁴² The prayer formulates the paradoxical Christian idea that the small child Jesus is the Lord of all. By addressing Jesus as 'infant', he is introduced as an identification figure close to the child, to whom a relationship can be established. An intimate tone is developed with the use of the diminutive. The first nine questions are leading questions that introduce heaven and hell, the first of which sets a tone of a casual oral interlocution:

[Frage] Was bist du denn, bist du ein Baum, oder ein Vieh, oder ein Mensch,
was bist du?

[Antwort] Ich bin ein Mensch.⁴³

[Question] What are you: are you a tree, an animal, or a human, what are you?

[Answer] I am a human.

Even without prior Christian knowledge, the child can answer the question correctly. Zinzendorf expanded the children's vocabulary and introduced terms that are unfamiliar to them, such as body and soul. The term temple is translated

⁴² Zinzendorf/Meyer, *Katechismen*, 19. 'Im Nahmen des Kindleins JESU, das der allergrößte HErr ist, Amen.'

⁴³ Ibidem.

into everyday language as 'little church' ('Hüttelein').⁴⁴ The easy language and the frequent answer structure of two-word sentences document the effort to express theologically complex facts for the limited vocabulary of young children. Zinzendorf himself employed the vocabulary of children as young as two years old, and it is clear that he used child-directed speech. He avoided abstract words whenever possible. Questions 12 to 18 are aimed at heaven and hell, and because empiricism fails here, Zinzendorf invoked traditional dogmatic knowledge and used suggestive questions to introduce heaven and hell:

[Frage] Hast du wohl vom Himmel reden hören?
 [Antwort] Ey ja, vom Himmel hab ich wohl reden hören.
 [Frage] Hast du denn auch von der Hölle was gehört?
 [Antwort] Ja auch.
 [Frage] Ists nicht schön im Himmel?
 [Antwort] Ach ja, im Himmel ists schön.⁴⁵

[Question] Have you heard talk of heaven?
 [Answer] Yes, I have heard talk of heaven.
 [Question] Have you heard anything about hell?
 [Answer] Yes, I have.
 [Question] Isn't it beautiful in heaven?
 [Answer] Oh yes, it's nice in heaven.

The questions in *Lautere Milch* are not intended towards intimidating children. The positive language attitude is evident, for example, in the reformulation of the Ten Commandments where the biblical 'Thou shalt not' becomes: 'The Lord Jesus likes it when you (...) at the beginning of each commandment ('Der HErr Jesus hats gerne, wenn du [...]').⁴⁶ The last question (no. 78) in *Lautere Milch* reads:

[Frage] Wenn du nun das alles thun wilst, so must du den lieben GOtt, um seinen Heiligen Geist bitten: willst du denn das thun?
 [Antwort] Ja, ich wil den lieben GOtt um seinen Heiligen Geist bitten.⁴⁷

⁴⁴ Idem, 20.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Idem, 24–25.

⁴⁷ Idem, 25.

[Question] If you want to do all this, you must ask God for His Holy Spirit;
will you do that?

[Answer] Yes, I will ask the dear God for His Holy Spirit.

Zinzendorf offered the children two possible answers. Either a simple 'yes' or a longer answer. This is facilitated, as the words needed are spoken to the children by Zinzendorf in the preceding questions. The question-answer structure with feedback effect as a typical means of child-directed speech helps to build vocabulary and express what children at a younger age still lack the words for.

The last question (If you want to do all this, you must ask God for His Holy Spirit; will you do that?) is directed at wishes and intentions. Children have this language competence from the age of 3. The word 'Holy Spirit' is not explained. But further above (question 9) Zinzendorf explained the difference between dead and alive using the word 'spirit': only in the living body is there a spirit. Zinzendorf introduced the new word 'spirit' by offering the word 'soul' as a synonym. He also explained this word using the example of a living body in comparison with a dead body, because even very young children at that time might know the sight of dead people. Zinzendorf trusted that the children grasp the new word 'spirit' (in the sense of fast mapping) and build up the idea of a 'Holy Spirit' in their mental lexicon. As this example shows, the catechism builds a religious vocabulary in educational communication with very young children. Zinzendorf's infant catechism shows the most sensitive method of the three texts. By means of child-directed speech, he built and expanded the religious vocabulary of the child. The verification strategies of *Lautere Milch* included a pedagogical relationship with free face-to-face conversation, song and prayer as a means of aesthetic authentication. A catechist could not be content with the repetition of answers pre-formulated by adults. He had to bring the child to the point of asking God for the Holy Spirit. When the child was filled with the Holy Spirit, they could have immediate access to divine truths.

Conclusion

Borstius, Höfer, and Zinzendorf were aware of the socio-cognitive development of very young children. All of their catechisms had a similar content: they operate with the basic dualism of heaven and hell, good and evil, and draw ethical conclusions for the child's behaviour. The authors had different social contexts in mind: aristocracy (Zinzendorf), bourgeoisie (Borstius)

and country pastorate (Höfer). They all use child-directed speech: short and foreseeable answers and a basic vocabulary to facilitate the understanding and the pronunciation of words in the process of language acquisition. With that, they base their didactics on empirically observable stages in children's language acquisition. The catechetical question and answer structure is similar to today's methodological approach of "dialogic reading" in kindergarten education. Unlike illustrated children's Bibles – such as Sigismund Evenius' *Christliche Gottselige BilderSchule* (1636) – which were in use only in elite schools, catechisms were widely distributed amongst families and schools. Their language-building potential had a wider reach.

What differs in the catechisms is the extent to which the texts determine their actual performance. While Borstius and Höfer's catechisms were to be performed verbatim as they are written down, Zinzendorf's catechism was to be performed spontaneously. The child-oriented question and answer form used by Zinzendorf (which was to make a career for itself in the course of the century and is still present today as a method of question-developing learning in the classroom) does represent a pedagogical ideal. But such a text, which protocols a spontaneous ideal-typical classroom conversation, can hardly be memorised, reproduced and standardised. What remains in Zinzendorf's catechism as dogmatic doctrine is unfolded in the spiritual song and prayer. Zinzendorf used several pedagogical strategies: touching, singing, telling and interacting. He wrote his text for an enthusiastic teacher. However, a catechism which is performed by non-erudite laymen has to be memorable, plain and standardized. The success of the catechisms of Höfer and Borstius was probably related to the fact that they determined the catechetical communication precisely. Out of the five strategies of verification named above, conditioning, exhortation and scriptural evidence predominate in Höfer's and Borstius' catechisms.

In Zinzendorf's catechism the pedagogical relationship and aesthetic-poetic affirmation is the predominating pedagogical approach. These strategies presuppose the assistance of professional teachers and theologians. Yet professional teachers usually did not engage with children under the age of three. In 1723, *Lautere Milch* was pedagogically too advanced, yet theologically too conservative. The modern religious education of the later eighteenth century was already in the air, but it was to adopt different content: no longer the catechism, but a 'natural religion' ('religion naturelle', as per Rousseau) that opposed Christian revelation. With his Socratic method, Zinzendorf came very close to the new pedagogy of the late eighteenth century. Yet religious

education would gradually evolve in conscious opposition to catechetical instruction.⁴⁸

The catechetical literature published in Germany and the Netherlands around 1700 tailored to early childhood has so far not been studied from the perspectives of book history or the history of education. ‘Modern’ religious education studies do not begin until the middle of the eighteenth century, in deliberate demarcation from catechetical instruction. As a result, it misses out remarkable sources that show that religious pedagogical concepts stemming from attempts to verify uncertain religious knowledge are older than is commonly known. The importance of language formation to children’s catechesis can be explored further thanks to research into pre-eighteenth-century pedagogical methods.

Bibliography

Works published before 1800

Borstius, Jacobus, *Kort begryp der Christelyke leere; nu veel vermeerderd (...) Met eenige kleyne vragen voor de jonge kinderkens*, Amsterdam: J. en G. Borstius, [1665?].

Evenius, Sigismund: *Christliche Gottselige BilderSchule*, Jena: Reiffenberger 1636.

Höfer, Johann Cyriacus, *Himmels=Weg Das ist Wie ein Kind in 24. Stunden lernen kan wie es sol der Höllen entgehen und selig werden. Begreift in sich 735. Fragen und Antwort darinnen alle Artickel der Christlichen Lehre kürtzlich zusam=men gezogen sind (...) Lübeck: Gottfried Jäger, 1654.*

Höfer, Johann Cyriacus: *Frag-Bibel Darnach ein rechter Liebhaber des Göttlichen Worts sich und die Seinigen durch Frag und Antwort üben und alle Biblische Historien Wie auch was sonst merckwürdig in weniger Zeit bekant machen kan (...) Nebst einem Vorbericht wie dieses Buch recht zugebrauchen wie auch einer Neuen Vorrede D. Augusti Pfeiffers Superintend[ent] zu Lübeck*, Lübeck: Böckmann 1694.

Koelman, Jacobus: *DE PLIGTEN der OUDERS, (...) Nevens Dryderley Catechismus* [2nd printing, Amsterdam 1684].

Luther, Martin: *Doctoris MARTINI LUTHERI Katechismus Für die Kirchen und Schulen der Fürstenthümer Zelle und Grubenhagen (...)*, Celle: Andreas Holwein, 1695.

Münchhausen, Philipp Adolph von: *HaussBuch Einfältig Gläubiger Chri=sten ver=fasset als eine HaufApotheck und Praeservatif wieder allerley gefährlich grassirende*

48 Harry Noormann, Ulrich Becker (eds.), *Ökumenisches Arbeitsbuch Religionspädagogik*, 3rd edition, Stuttgart: W. Kohlhammer, 2007, 124.

SeelenKranckheiten Bey diesen letzten zeiten (...) Ander Theil. Zerbst: Andream Betzel, 1652.

Zinzendorf, Nikolaus Ludwig von: Lautere Milch der Lehre von Jesu Christo, *Das ist gar einfältige und nach dem Begriff junger und kleiner Kinder eingerichtete Frage-Stücke. Dem lieben Heylande zu Ehren, denen Kindlein zu Nutz, den Eltern zu einem Vortheil aus guter Meinung verfaßet (...)*, Löbau: Henning Reimers, 1723.

Zinzendorf, Nikolaus Ludwig von: *Des Grafen von Zinzendorff und Pottendorff Der Böhmischen und Mährischen Brüder Hochwürdigen Bischoffs Kleine Schrifften (...)*, Frankfurt am Main/Leipzig 1740.

Zinzendorf, Nikolaus Ludwig von: *Sammlung Einiger von dem ORDINARIO FRATRUM während seines Aufenthalts in den Teutschen Gemeinen von Anno 1755 bis 1757 gehaltenen Kinder=Reden*, Barby, 1758.

Works published after 1800

Axt-Piscalar, Christine, 'Sünde VII', in: *Theologische Realenzyklopädie* 32 (2001), 400-436.

Becker, Ulrich, Noormann, Harry (eds), *Ökumenisches Arbeitsbuch Religionspädagogik*, 3rd edition, Stuttgart: W. Kohlhammer, 2007.

Brüggemann, Theodor, Brunkens, Otto (eds.), *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur. Vom Beginn des Buchdrucks bis 1570*.

Carter, Karen E., *Creating Catholics. Catechism and Primary Education in Early Modern France*, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2011.

Dittmann, Jürgen, *Der Spracherwerb des Kindes. Verlauf und Störungen*. München: C.H.Beck, 2000, 44-45.

Exalto, John, 'Alphabet, Bibel, Katechismus: Das ABC der vormodernen Grundschule in den Niederlanden', in: *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft* 15 (2012), 65-77.

Flüchtner, Antje, Wirbser, Rouven (eds.), *Translating Catechisms, translating Cultures. The Expansion of Catholicism in the Early Modern World*. Leiden: Brill, 2017

Hermse, Edmund, *Faktor Religion. Geschichte der Kindheit vom Mittelalter bis in die Gegenwart*. Köln: Böhlau, 2006.

Hindman, Annemarie H., Farrow, Jean M., Anderson, Kate, Wasik, Barbara A. and Snyder, Patricia A.: 'Understanding Child-Directed Speech Around Book Reading in Toddler Classrooms. Evidence From Early Head Start Programs', in: *Frontiers in Psychology* 09.12.2021, <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.719783>.

Hof, Willem J. op't, *The Ice Broken. Puritan Influences on the Netherlands in the Seventeenth Century*, vol.1, Kampen: Summum Academic Publications, 2019.

Jetter, Werner, 'Katechismuspredigt', in: *Theologische Realenzyklopädie* 17 (1988), 744-786.

Kittler, Friedrich, *Aufschreibesysteme 1800/1900*, München: Fink 1985.

Kruse, Günter, 'Höfer, Johann Cyriacus', in: Andreas Röpcke (ed.), *Biographisches Lexikon für Mecklenburg*, vol. 5, Rostock: Schmidt-Römhild, 2009, 174–176.

Meyer, Dietrich (ed.): *Nikolaus von Zinzendorf: Katechismen* ('Texte zur Geschichte des Pietismus, Abt. IV, Nikolaus von Zinzendorf: Werke Bd. 6/1), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2008.

Claudia Opitz-Belakhal, Claudia, 'Pflicht-Gefühl. Zur Codierung von Mutterliebe zwischen Renaissance und Aufklärung', in: Ingrid Kasten, Gesa Stedmann and Margarete Zimmermann (eds.), *Kulturen der Gefühle in Mittelalter und Früher Neuzeit* (Querelles, Jahrbuch für Frauenforschung, 7). Stuttgart: J.B. Metzler 2002, 154–170.

Oelkers, Jürgen, 'Was bleibt und was geht verloren? Wissensdynamik in historischen Lehrmitteln für Kinder, ausgehend von Katechismen', in: Anja-Silvia Goeing, Anthony T. Grafton [et al.] (eds.), *Collectors' Knowledge. What is kept, what is discarded. Aufbewahren oder wegwerfen. Wie Sammler entscheiden*, Boston, Leiden: Brill, 243–281.

Pape, Walter, 'Der Mythos vom Katechismus als Volksbuch', in: *Buchhandelsgeschichte* 2 (1986), 41–50.

Peucker, Paul, *Herrnhut 1722–1723, Entstehung und Entwicklung einer philadelphischen Gemeinschaft* (Arbeiten zur Geschichte des Pietismus 67), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2021.

Schweitzer, Friedrich, *Die Religion des Kindes. Zur Problemgeschichte einer religieng-spädagogischen Grundfrage*, habilitation thesis Gütersloh 1992.

Spiegel, Chad, Halberda, Justin, *Rapid fast-mapping abilities in 2-year-olds*, in: *Journal of Experimental Child Psychology* 109/1 (2020), 132–140.

Wandel, Lee Palmer, *Reading Catechisms, Teaching Religion*, Leiden: Brill, 2016.

Winkler, Martina, *Kindheitsgeschichte. Eine Einführung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.

Zusammenfassung

Katechismen und katechetische Lehr-/Lernmittel sind bibliographisch bislang unzureichend erfasst und erst in Ansätzen digitalisiert, obwohl die massenhaft produzierte und verbreitete Katechismusliteratur des 17. Jahrhunderts das diskursive Umfeld der ‚großen‘ didaktischen Entwürfe jener Zeit darstellt.

50 druckschriftliche Bildungsmedien wurden im Rahmen eines zweimonatigen Forschungsaufenthalts an der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel analysiert, vier davon mittels einer vertieften Textanalyse. Gefragt wurde danach, welche pädagogische Gesamtstrategie der Text anwendet,

um glaubwürdig zu sein und Glauben zu wecken. Fünf Strategien wurden im Textmaterial identifiziert. Die ersten zwei setzen beim Verhalten an durch Verhaltenskonditionierung oder Ermahnung. Die übrigen drei Strategien sind die rationale Argumentation, die pädagogische Beziehung inkl. körperlicher Nähe und die poetisch-ästhetische Ansprache durch Lieder und Gebete. Dadurch sollen die Kinder in die Einstellung kommen, das Gesagte zu glauben.

Im vorliegenden Text werden drei Katechismen analysiert, die Kinder in der Phase der Wortschatzexplosion adressieren (ab 18 Monate bis ca. 2,5 Jahre). Johann Cyriacus Höfer: *Himmels-Weg* (1646), Jacobus Borstius: *Eenige korte vragen voor de kleine kinderen* (1661) und Nikolaus von Zinzendorf: *Lautere Milch* (1723). Die große Mehrheit an Katechismen richtet sich an ältere Kinder und begleitet den *Schriftspracherwerb*. Bei den in diesem Artikel behandelten Texten begleiten die Katechismusgespräche die Phase des *Spracherwerbs*. Alle drei Werke zeigen, dass sie auf Aussprache, Wortschatz und grammatische Fähigkeiten und den Sprachbildungsprozess von Kleinkindern eingehen. Sie weisen damit typische Merkmale für kindgerichtetes Sprechen im Elementarbereich (U3) auf. Unterschiede zeigen sich in der Pädagogik. Höfers und Borstius' Texte rechnen mit einer Unterweisungsperson, die pädagogisch völlig unerfahren ist und bei den basalen methodischen und didaktischen Problemstellungen an die Hand genommen werden möchte. Zinzendorfs Text gibt nur knappe Erläuterungen, ansonsten stellt der Haupttext selbst eine implizite Instruktion dar, insofern er ein ‚best practice‘-Beispiel eines fragend-entwickelnden Lernens im theologischen Gespräch mit sehr jungen Kindern gibt. Der Vergleich von drei Texten aus unterschiedlichen Konfessionen deutet darauf hin, dass sich konfessionelle Unterschiede auf der inhaltlich-dogmatischen Ebene in der Kleinkind-Katechese weniger konturieren, sich dafür aber im jeweiligen pädagogischen Ansatz dokumentieren. Diese Hypothese wäre anhand eines breiteren Textkorpus zu überprüfen.

Arthur der Weduwen

French Tyranny at School

The Disaster Year (1672) and the *Nieuwe Spiegel der Jeugd*

Abstract

In 1674, the Amsterdam publisher Jan Claesz ten Hoorn printed a new schoolbook, the *Nieuwe Spiegel der Jeugd, of Franse Tiranny* (New Mirror of Youth, or French Tyranny). The work, based on a chronicle of the recent ‘Disaster Year’ (1672), during which the Dutch Republic was invaded and nearly overrun by a French-led coalition, provided a concise but highly graphic and violent history of these turbulent events for the Dutch youth. The *Nieuwe Spiegel* became a run-away success, and was one of the most popular Dutch schoolbooks of the late seventeenth and eighteenth centuries. This article provides a comprehensive overview of the production, content, circulation, use and legacy of the *Nieuwe Spiegel*, and situates the book in the broader context of the political, literary and pedagogical culture of the Dutch Republic. Based on a detailed bibliographical reconstruction, this article also includes an appendix listing the fifty-two editions that appeared between 1674 and 1780.

Keywords: Franco-Dutch War, Pedagogy, Schoolbooks, Netherlands, Dutch Republic

The invasion and near destruction of the Dutch Republic in 1672 had significant reverberations in the Dutch book trade. As the Franco-German coalition swiftly occupied half of the country in June and July 1672, the initial impact could be seen in the outpouring of newsheets and political pamphlets, clamouring for an end to the rule of the True Freedom regime and the restoration of the Stadholder, Prince William III of Orange.¹ While publishers in the eastern provinces began to serve the occupying forces, providing them with French Catholic literature and printed ordinances, the printers of Holland offered the public a diverse range of titles commenting on the causes and progress

¹ Michiel Reinders, *Printed Pandemonium: Popular Print and Politics in the Netherlands, 1650-72*. Leiden: Brill, 2013.

of the Franco-Dutch War.² The Dutch public was fascinated by the conflict, and publishers required little official encouragement from the authorities to produce a range of contemporary histories. These accounts served multiple purposes: to rally international opinion against France and sustain the allied coalition against it; to respond to the publicity campaigns waged by Louis XIV's propagandists; to provide contemporary chronicles for future historians; and most importantly, to inform and persuade Dutch citizens of the necessity to bear the heavy burdens imposed by the struggle.

With a variety of competing narratives of the war in circulation, publishers tried their best to make their versions stand out. On 2 June 1674, shortly after the end of the occupation, the Amsterdam printer Jan Claesz ten Hoorn shared news with the readers of the *Amsterdamsche Courant* that he was publishing two works related to the recent invasion and occupation.³ The first, written anonymously by the diplomat and intelligencer Abraham de Wicquefort, was a work entitled *Fransche tyrannie* (French Tyranny):

Consisting of two parts, the first detailing a daily account of French aggressions in Utrecht and Woerden, and the other concerning their cruelties in Bodegraven, Zwammerdam, Loenen, Waverveen, Boshol, Abcoude, Nichtevecht and in other places, as well as their advance in 1673 in Brabant and Flanders.

This gruesome work, Ten Hoorn claimed, 'deserves to be read by all inhabitants of these lands for eternal memory'.⁴ His second title, clearly associated with the first, was 'shortly to be published': this was the *Nieuwe Spiegel der Jeught, ofte Fransche Tiranny* (New Mirror of Youth, or French Tyranny), specifically

² Arthur der Weduwen, 'The Dutch book trade and the Disaster Year (1672): crisis, pragmatism and recovery', in: Ann-Marie Hansen, Arthur der Weduwen (eds.), *Publishers, Censors and Collectors in the European Book Trade, 1650-1750*. Forthcoming, Leiden: Brill, 2023. Arthur der Weduwen, 'Druk, lees en huiver: vroege herinneringen aan het Rampjaar', in: *Holland Historisch Tijdschrift* 54 (2022), 193-202. Annette Munt, 'The Impact of the Rampjaar on Dutch Golden Age Culture', in: *Dutch Crossing* 21 (1997), 3-51. Donald Haks, *Vaderland en Vrede: Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog, 1672-1713*. Hilversum: Verloren, 2013, especially 21-57.

³ *Amsterdamsche Saterdaeghse Courant*, no. 22, 2 June 1674.

⁴ [Abraham de Wicquefort], *De Fransche tyrannie, dat is: Oprecht en waerachtig verhael van de grouwelijke wreetheeden tot Bodegraven, Swammerdam en elders door de Fransen gepleegt*. Amsterdam: Jan ten Hoorn, 1674. This was an enlarged second edition; the first edition was advertised by Ten Hoorn in December 1673. See Arthur der Weduwen, Andrew Pettegree, *News, Business and Public Information. Advertisements and Announcements in Dutch and Flemish Newspapers, 1620-1675*. Leiden: Brill, 2020, 486, 506.

'designed for the youth in schools'. Almost a month later, on 30 June, Ten Hoorn confirmed in another, shorter newspaper advertisement that the *Nieuwe Spiegel* was now available, once again reasserting that it was 'most suitable to be used by children in school'.⁵

By the end of the summer of 1674, two of Ten Hoorn's colleagues in the Amsterdam book trade, Jacobus Konijnenbergh and Jacobus Bouman, had brought out rival editions of the *Nieuwe Spiegel*. Both were similarly advertised in the *Amsterdamsche Courant*: Konijnenbergh's on 28 August, and Bouman's on 6 and 29 September and 1 November.⁶ Each publisher repeated Ten Hoorn's claim that the work was 'most useful to be taught in schools', presumably referring to the ubiquitous 'Dutch schools', which were free to the poorest children and could be found throughout the entire country.

This was an auspicious beginning for a schoolbook. The market for schoolbooks was one in which the frequent reprinting of a small selection of popular titles was the established norm.⁷ Schoolbooks tended to require little significant capital, but represented a rapid return on investment: they were generally cheap and relatively short works, published in small formats.⁸ Often, they were reprinted directly from earlier editions. It was nevertheless unprecedented that a new schoolbook was produced by three competing publishers in the three months since its first appearance. The rapidity of the reprinting of the *Nieuwe Spiegel* suggests that Ten Hoorn, Konijnenbergh and Bouman had identified a receptive audience for the work.

They would not be proven wrong. Indeed, the *Nieuwe Spiegel der Jeugd* (as it was most commonly spelled) would become a long-lived bestseller: it was one of the most common Dutch books of the century between 1680 and 1780. It would become one of the most popular schoolbooks of the age, and one of only a few

5 *Amsterdamsche Saturdaeghse Courant*, no. 26, 30 June 1674.

6 *Amsterdamsche Dingsdaegse Courant*, no. 35, 28 August 1674; *Amsterdamse Donder-daghsche Courant*, no. 36, 6 September 1674; *Amsterdamse Saturdaghsche Courant*, no. 39, 29 September 1674; *Amsterdamse Donder-daghsche Courant*, no. 44, 1 November 1674. It is extremely unlikely that the advertisements by Konijnenbergh and Bouman referred to the same edition printed by Ten Hoorn: the publishers are not otherwise known to have collaborated with one another. If they had published an edition together, they would undoubtedly also have advertised it together, rather than separately, and months apart from one another.

7 Andrew Pettegree, Arthur der Weduwen, *The Bookshop of the World. Making and Trading Books in the Dutch Golden Age*. London: Yale University Press, 2019, 149–171. Harry Bekkering, et al. (eds.), *De hele Bibelebontseberg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de Middeleeuwen tot heden*. Amsterdam: Querido, 1989.

8 Laura Carnelos, Elisa Marazzi, 'Children and Cheap Print from a Transnational Perspective', in: *Quaerendo* 51 (2021), 189–215.

books of history taught at contemporary Dutch schools. It was also a distinctly horrific text. As the title indicated, at its heart stood a discussion of 'French Tyranny', the plunder, war crimes and atrocities committed by French troops in the Netherlands in 1672 and 1673. For context, the work also dwelled on earlier instances of French outrages (the St Bartholomew's Day Massacre of August 1572 and the attempted French coup at Antwerp in 1583), and contemporary French plunder and murder in the Southern Netherlands and Germany undertaken as part of the wider Franco-Dutch War. It framed these atrocities in a broader narrative of French political history and Franco-Dutch relations, and the staunch heroism of Dutch citizens faced by the onslaught of the invasion and occupation.

The text itself was structured as a dialogue between a father and son, a common textual trope, reminiscent of other types of educational literature, such as catechisms. The role of the father was that of the teacher, relating the grim anecdotes and lacing them with lessons of Calvinist rectitude, while the son's contributions were entirely limited to expressing shock and disbelief, before asking his father to continue the narrative and confirm the wretched nature of the French. The *Nieuwe Spiegel* was also illustrated throughout: not with the 'various beautiful illustrations' that Jacobus Bouman referred to in his advertisement, but with sixteen cheaply-executed woodcuts, each depicting a French atrocity, accompanied by a caption of four lines of moralising verse.

This article will provide the first comprehensive overview and bibliography of this ubiquitous Dutch schoolbook.⁹ The work is well known to historians of Dutch education of the period, and is regularly mentioned (and denounced for its graphic violence) in studies of seventeenth- and eighteenth-century pedagogy.¹⁰ It has also come to the attention of scholars of public opinion and memory studies, who have framed the *Nieuwe Spiegel* in the broader context of anti-French propaganda produced during the 1670s, and Dutch identity-formation and visual culture.¹¹ It

⁹ In spring 2022, as part of the 350th commemoration of the Disaster Year, Nicoline van der Sijs and I edited a modern Dutch translation of the *Nieuwe Spiegel*, published as: *Franse Tirannie. Het Rampjaar 1672 op school*. Zwolle: Waanders, 2022. This present article is based on the Dutch introduction written for this modern edition, which does not include the detailed bibliography found here at the end.

¹⁰ Bekkering, *Bibelebontseberg*, 130, 183. P.Th.F.M. Boekholt, E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland*. Assen: Van Gorcum, 1987, 38-39. E.P. de Booy, *Weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw*. Utrecht: Stichtse Historische Reeks, 1977, 60-63. Feike Dietz, *Lettering Young Readers in the Dutch Enlightenment: Literacy, Agency and Progress in Eighteenth-Century Children's Books*. London: Palgrave Macmillan, 2021, 147-150. See more broadly the final section of this article, below.

¹¹ J.C. Breen, 'Gereformeerde populaire historiographie in de 17de en 18de eeuw', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 37 (1922), 254-273. Wolfgang Cillessen, 'Der Spiegel der Jeugd. Ein Kinderbuch als Medium der Geschichtserinnerung in den Niederlanden (1614-1813)', in: Hans Peterse (eds.), Süss

has, however, never before been investigated for its role in pedagogy and it has never been established canonically how popular it truly was. The bibliographers of the eighteenth-century Dutch schoolbook identified eighteen editions of the *Nieuwe Spiegel*; the Short Title Catalogue Netherlands (STCN) currently documents thirty editions.¹² I have been able to expand this corpus to fifty-two editions.¹³

The *Nieuwe Spiegel* confirms the paradox of popular literature in any age: the more widely it is used, the less chance it has to survive for posterity. No copies of the first three editions published by Ten Hoorn, Konijnenbergh and Bouman are known to have survived. The newspaper advertisements offer the only indication of their existence. The earliest extant edition dates from 1680, while many editions are undated, which has exacerbated the confusion in the established literature on the publication history of the text. Of the fifty-two editions that I have been able to identify, twenty-one survive in only a single copy; thirteen other editions are known to have been published, but a copy cannot be traced at the moment.¹⁴ It is likely that many other editions, lost but untraceable, were also published in the century between 1680 and 1780. Happily, the existing corpus allows us to investigate this pervasive text, and the curious place of atrocity literature at the heart of Dutch schooling in the seventeenth and eighteenth centuries.

The Legacy of Spanish Tyranny

How did a work as incendiary as the *Nieuwe Spiegel*, filled with graphic accounts of torture, rape and murder, come to play a significant role in the common educational curriculum in the Dutch Republic? The clue is partially in its name: the *Nieuwe Spiegel* was heavily influenced by an older schoolbook, the original *Spieghel der Jeught*, which it rapidly replaced from 1674 onwards. This original Mirror of Youth, first published in 1614, was a tale of Spanish atrocities, chiefly those committed during the Dutch Revolt.¹⁵ It emerged during the Twelve Years'

scheint der Krieg den Unerfahrenen. Göttingen: V&R Unipress, 2006, 51-134. Haks, *Vaderland en Vrede*, 45-48. Jasper van der Steen, *Memory Wars in the Low Countries, 1566-1700*. Leiden: Brill, 2015, 277-8. Kees van den Brink, 'Spiegels van Vaderlands liefde. Nationalisme in het geschiedenisonderwijs in de Nederlanden in de zeventiende eeuw'. BA thesis, University of Utrecht, 2017.

¹² P.J. Buijnsters, Leontine Buijnsters-Smets, *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken, 1700-1800*. Zwolle: Waanders, 1997, 146, 179-180. The STCN is available at <https://picarta.oclc.org/psi/xslt/DB=3.11>.

¹³ See the appendix at end for a full listing.

¹⁴ In total, only 80 copies have been traced of the 52 known editions.

¹⁵ Cillessen, 'Der Spiegel der Jeugd', 53-73. Steen, *Memory Wars*, 71-78. Marijke Meijer Drees, *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650*. Den

Truce, as part of a broader debate on the future course of the war against Spain and the internal political strife in the young Dutch Republic. The *Spieghel* was itself an adaptation of a popular pamphlet first published in 1610 by the Zutphen minister Willem Baudartius, the *Morghen-wecker der vrye Nederlantsche Provintien* (Warning Call for the Free Netherlandish Provinces), a history of the tyranny, treachery and cruelty of the Spanish foe.¹⁶ The *Morghen-Wecker* was written as a dialogue between a 'Free Netherlander' and a 'Hispanicised Netherlander'; this format was taken over by the minister Johannes Bouillet, who is generally recognised as the author of the *Spieghel der Jeught*, replacing the figures with a father and son.

The adaptation was a winning formula: the *Spieghel der Jeught* was first published in 1614 by an Amsterdam sacristan and bookseller, Herman Allertsz Koster. Several reprints followed in the 1610s, including a French translation prepared by Jeremie de Pours (1616). At least eighteen editions of the *Spieghel* are known to have been published before 1687 (eleven editions of which survive), but two editions claim to be the nineteenth edition. It is likely that well over twenty editions appeared before the Disaster Year. The work received official recommendation from the Reformed Church in the province of Utrecht for use at schools, while copies were also provided for the crews of VOC ships, to strengthen their resolve when encountering their Iberian enemies abroad.¹⁷ Extremely anti-Catholic in its tone, it is unlikely to have found many readers at Catholic schools in the Dutch Republic. One surviving copy from 1644 includes a contemporary manuscript inscription on its flyleaf which identifies the book as: 'Libellus per totium schandalosus'.¹⁸

To what extent was the *Nieuwe Spiegel* indebted to its Spanish forerunner? The similarities are striking, but consulting the texts side by side confirms how widely they diverge; it certainly cannot be said that the anonymous author of the *Nieuwe Spiegel* simply replaced all Spaniards for Frenchmen.¹⁹ Both *Spiegels* always appeared in an octavo format, but the Spanish *Spieghel* was a longer

Haag: Sdu, 1997, 87-95.

¹⁶ The USTC records seven editions.

¹⁷ De Booy, *Weldaet der scholen*, 270. Pettegree, Der Weduwen, *Bookshop of the World*, 121-2.

¹⁸ *Spieghel der Jeught, Ofte een kort verhael der voornaemste Tyrannije, ende Barbarische Wreetheden, welcke de Spaengiaerden hier in Nederlandt bedreven hebben, aen menich duysent Mensche, geduerende de Nederlantsche Oorloghe, ende daer voren*. Amsterdam: Otto Barentsz Smient, 1644 (Den Haag KB: GW A106729).

¹⁹ For this close textual comparison and the subsequent quotes cited here, I have used the 1644 edition printed by Otto Barentsz Smient, *Spieghel der Jeught* (hereafter SJ), and the 1680 edition of the *Nieuwe Spiegel* by Bouman, *Nieuwe Spiegel der Jeught, Of Fransche Tyranny: Zijnde een kort verhael van den Oorspronck en Voort-ganck deses Oorloghs; Als mede de schrickelijcke en on-menschelijcke wreetheyt en grouwelen door de Fransen in Nederlant en elders bedreven*. Amsterdam: Jacobus Bouman,

text, generally comprising eighty-eight leaves (176 pages) rather than sixty-four leaves (128 pages). Both works advertised on their title-pages that they were 'Most useful and necessary to use in the schools of the Free Netherlands' or 'Most useful and serviceable to be studied in schools'.²⁰ The opening address of each *Spiegel* was directed to the 'lovers of the fatherland', while the *Nieuwe Spiegel* also targeted the 'regents of alms-houses, inspectors of schools and schoolmasters'.²¹ Both explained that the work was compiled so that the atrocities committed by the Spanish and French would never be forgotten:

...our older compatriots, who experienced the Spanish Tyranny, might fear to forget it over time, while many among the youth ... do not wish to take the time to read through the histories that discuss the Spanish cruelties.²²

...that the same [tyranny] that took place might be forgotten...Our children must never forget, what we had to suffer in our land from the rage of the French weapons.²³

Remarkably, the opening two and a half pages of the dialogue in the *Nieuwe Spiegel* is virtually indistinguishable to that of the original *Spieghel*.

Father: My dear son, as an upright father I have the responsibility to bring you up in the fear of God, which will foster the same in you. ... Son: Was the tyranny as great as they say? Due to my youth I do not know this horrific tale.²⁴

²⁰ 1680 (hereafter NS), although other editions of the Spanish *Spieghel* have also been inspected for comparison.

²¹ 'Seer nut ende nootwendigh om inde Scholen der Vrye Nederlanden gebruyckt te werden' (SJ) and 'Seer nut en dienstigh om in de Schoolen geleert te worden' (NS).

²² The SJ is addressed to the 'Eerweerdighe Vader-land-lievende Mede-Burgher', the NS to the 'Eerwaerde, Achtbare, Wijse, Voorsienige Heeren, Regenten van Gods-huysen, Opsienders van Schoolen, en Leermeesteren binnen de machtige stadt Amsterdam, benevens alle andere Lief-hebbers van de wel standt des Vaderlants'.

²³ SJ, f. A2r. 'onse bejaerde lants-lieden, de Spaensche Tyranye, die sy beleeft hadden, met der tijdt vergreten souden, ende dat veele onder de opwassende jeught ... oock den tijdt niet nemen willen om de historien te door-lesen, die der Spanjaerden wreetheden melden'.

²⁴ NS, 3. '...dat selve overgekommen in de vergeting begraven worden...Onse kinderen moeten nimmer vergeten, wat wy tegenwoordig in ons landt door het woeden der Fransche wapenen geleden hebben'.

²⁵ SJ, f. A4r-v. 'Vader. Myn lieve soon, al seen ghetrouwe vader ben ick schuldigh u in de vreese Godes op te stellen, het welck u tot de selfde soude kunnen bevorderen. ... Is oock de Tyrannije so groot geweest als men seyt? Mijne jonckheydt ontschuldicht my soo ick dese gruwelijcke legende niet en weet'.

Father: My son, as a good and upright father I have the responsibility to raise you in the fear of God, and to teach you all that will foster the same in you. ...

Son: Was the cruelty of the French as horrific as is sometimes spoken of? Will you remedy my youthful ignorance, as I have not had the chance to learn of these matters.²⁵

The two accounts only begin to diverge on page seven of the *Nieuwe Spiegel*, when the son asks what the origins of the terrible account are. In the original *Spieghel*, the reader is introduced to the Spanish Inquisition and the rule of Emperor Charles V, whereas the *Nieuwe Spiegel* picks up on the arrogance and greed of the French, before moving on to the horror of the St Bartholomew's Day Massacre.

In terms of content, the original *Spieghel* does offer the reader more political context, focussing more broadly on Spanish misrule before the Dutch Revolt, as well as Spanish cruelty outside the Low Countries. In this sense, it clung closely to the model of Baudartius's *Morghen-Wecker*. In the 1660s, the *Spieghel* was also enlarged with accounts of the prosecution of the Waldensians in the Piedmont. In contrast, the text of the *Nieuwe Spiegel*, despite a claim by the anonymous writer that it would be enlarged in the future, was never expanded.

Another divergence between the two *Spiegels* concerns the illustrations. The first Spanish *Spieghels* were unillustrated; the first to include a series of woodcuts was the edition of Marten Jansz Brandt (1625). The illustrated versions of the Spanish *Spieghel* had twelve woodcuts, some of which were used more than once in the same edition; they were unaccompanied by captions, and often placed at rather random intervals, not necessarily illustrating the story that surrounded it in the text. In this sense, the *Nieuwe Spiegel* was more refined. The editions always contained sixteen woodcuts, which depicted the same scenes and were placed at the same points in the text, accompanied by four lines of verse that expounded upon the relevant atrocity. The title-page border illustrations of the two *Spiegels* also display different acts of cruelty: the only similar scene is the hanging of a man above a fire and the impaling of a baby (see figs. 1-2).

²⁵ NS, 5-6. 'Vader. Myn zoon, ick ben als een goet en getrouw vader u schuldigh in de vreese Godts op te trekken, en alles voor oogen te stellen, wat u daer toe sou komen bevorderen. ... is de wreetheyt der Fransen hier soo grouwelijck geweest, als somtjdts verteld wort? Wilt mijne jonkheyt toch daer van onderrichten, dewijl ick die saecken niet grondig heb kunnen verstaen'.

Figure 1. The title-page of the 1644 Smient edition of the original *Spieghel*. Koninklijke Bibliotheek, The Hague: GW A106729

Figure 2. The title-page of the oldest extant edition of the *Nieuwe Spiegel*, published in 1680 by Jacobus Bouman. University Library, Amsterdam: 1520 F 26

What is most striking is how quickly the *Nieuwe Spiegel* displaced the Spanish *Spieghel* in the market for schoolbooks. No edition of the Spanish *Spieghel* is known to have been published between 1669 and 1687. The edition of 1687, the final one known, was already influenced by the appearance of the *Nieuwe Spiegel*. Its publisher, the Dordrecht printer Simon onder de Linde, had added a short account of ‘the cruelty of the French at Bodegraven and Zwammerdam’ at the end, while the illustrations used on the title-page and throughout the text were copied from an edition of the *Nieuwe Spiegel*, not the Spanish *Spieghel*.²⁶

The success of the *Nieuwe Spiegel* can be ascribed to multiple reasons. The currency of the atrocities committed would have been fresh in the memory of many Dutch citizens, more so than some of the Spanish atrocities from over a century earlier. The work was also clearly marketed as a replacement in the preface:

...what bloody persecutions and tyrannical cruelties our forefathers suffered under the Duke of Alba ... so one can now use this New Mirror of Youth ... to ensure that one will never again fall into such disasters.²⁷

This was a trope that was also used by other publications that appeared in the wake of the Disaster Year, in an attempt to trade on the widespread knowledge of the events of the Dutch Revolt. One pamphlet discussing the sack and burning of Bodegraven and Zwammerdam by the French commented that: ‘I have often heard my parents talk about the Spanish cruelties committed at Zutphen and Naarden at the beginning of the troubles, but this French torching, murder and rape outweighs all the cruelties of the Spanish.’²⁸ The *Nieuwe Spiegel* certainly did its best to persuade its readers that the French atrocities were worse than those of the Spanish; the more prosaic text and lengthy graphic descriptions of violence attest to this.

The success of the *Nieuwe Spiegel* might also be attributed to the fact that it was less anti-Catholic than its predecessor. Although the *Nieuwe Spiegel* included accounts of the persecution and murder of the Huguenots in France, it did not concentrate on the re-Catholicising of the territories occupied by the

²⁶ *Spiegel der Jeught, ofte Spaense Tyranny*. Dordrecht: Symon onder de Linde, 1687. ‘Met de Wreetheyt der Fransen tot Bodegraven en Swammerdam’.

²⁷ NS, 4. ‘wat bloedige vervolgingen, en tyranische wreetheden onse voor-ouderen, onder het woeden van den grouwelijcken Duc d’Alba...hebben geleden, so sullen sy evenwel desen Nieuwen Spiegel der Jeught nu dienen te gebruyken...en sich verhoeden in diergelyckre rampen noyt te vervallen’.

²⁸ Van der Steen, *Memory Wars*, 278, more broadly 277–279.

French forces during the invasion and occupation of the Dutch Republic (nor was it enlarged to take into account the persecution of Huguenots after the Revocation of the Edict of Nantes in 1685). The French cruelties perpetrated in the Netherlands were identified as the result of French greed, lust and arrogance, rather than as part of a broader Catholic plot for world domination (as in the original *Spieghel*). For good measure, the *Nieuwe Spiegel* also related attacks by French soldiers on Catholic priests and nuns in the Dutch Republic.²⁹ We know from a complaint of 1631 by a Dutch Reformed minister, Johannes de Swaef, that many Catholic and Remonstrant parents refused to buy the original *Spieghel* for their children.³⁰ There will not have been such complaints on confessional grounds concerning the *Nieuwe Spiegel*, and in a country in which Catholics and non-conforming Protestants made up a significant share of the population, this can only have stimulated sales of the new schoolbook.

Contemporary sources and reliability

The themes, structure and set-up of the *Nieuwe Spiegel* were familiar to a Dutch audience well versed in the patriotic memorial culture of the Dutch Revolt, in which atrocities played a prominent part.³¹ The new text was heavily influenced by established norms that guided the discussion of war crimes, looting armies and occupation by foreign forces. While the original *Spieghel* was heavily indebted to the horrors exposed in Bartolomé de las Casas's description of Spanish cruelty in the West Indies and the prints of Frans Hogenberg, so the *Nieuwe Spiegel* relied on themes of violence discussed in the original *Spieghel*: including the impaling of children, the burning of civilians in their own houses, some while strung up in raging fireplaces, the mutilation of corpses, or the rape of a woman, whose ears, nose and breasts were cut off, with pepper rubbed into the wounds.³² It is nevertheless the case that the *Nieuwe Spiegel* required new sources, as French atrocities in the 1670s were in detail different from those of Spanish atrocities committed during the Dutch Revolt. When we investigate

²⁹ NS, 74-76.

³⁰ Cillessen, 'Der *Spiegel der jeugd*', 71-72. The complaint was later repeated by another minister, Abraham van de Velde.

³¹ Van der Steen, *Memory Wars*. See more broadly, Judith Pollmann, *Memory in Early Modern Europe, 1500-1800*. Oxford: Oxford University Press, 2017, 159-185.

³² Cillessen, 'Der *Spiegel der jeugd*', 73-75. For a broader discussion of the appropriation of themes from the Dutch Revolt after the Disaster Year, see Simon Schama, *The Embarrassment of Riches: An interpretation of Dutch culture in the Golden Age*. London: Collins, 1987, 276-282.

the origins of the main content of the *Nieuwe Spiegel*, it becomes clear that it has more indebtedness to contemporary sources on the Franco-Dutch War than to the original Spanish *Spieghel*.

From its first days, the invasion of the Dutch Republic was reported extensively by Dutch newspapers, pamphlets and broadsheets. These publications were fed by correspondence as well as by eyewitness accounts and rumours related by the stream of refugees who fled the occupied provinces. Such refugees will have passed on news of the brutality of the invaders and their incessant demands for taxes, food and accommodation for their soldiers. It was only in the first months of 1673, however, that Dutch publications came to focus specifically on the violent atrocities of the French in the occupied provinces, spawning a new sub-genre of publications on the war.³³ This was the direct result of a much-publicised expeditionary force organised by the Duke of Luxembourg after Christmas 1672, which saw 12,000 French soldiers attempt a raid on Leiden and The Hague by crossing the frozen flood lands that marked the frontline between Holland and Utrecht.³⁴ While the raid caused widespread panic in Holland, a sudden turn in the weather that threatened to isolate the French forced Luxembourg to retreat without achieving his aim. During the retreat, to inspire even more fear into the Dutch, they put two villages, Bodegraven and Zwammerdam, to the sword.

The massacre and burning of Bodegraven and Zwammerdam was immediately seized upon by several pamphlet writers, including the minister Johannes Quintius from nearby Aarlanderveen, and Adam Thomasz Verduyn, an engineer whose family members had been abused by French soldiers but had escaped the massacre.³⁵ Verduyn's account was appropriated by Romeyn de Hooghe, the most prolific illustrator of the Franco-Dutch War, for an illustrated broadsheet entitled *Spiegel der Fransse Tyranny, Gepleeght op de Hollandtsche Dorpen* (Mirror of French tyranny, committed against the villages of Holland) (see fig. 3).³⁶ The engraving is morbidly stunning in the realistic detail of the atrocities depicted. De Hooghe's trademark collage style, in which multiple scenes of

³³ Haks, *Vaderland & Vrede*, 21-57.

³⁴ For a succinct overview, see Olaf van Nimwegen, *De Veertigjarige Oorlog, 1672-1712*. Amsterdam: Prometheus, 2020, 126-128.

³⁵ Johannes Quintius, *Bodegraven en Swammerdam in brandt*. Amsterdam: Jacob Benjamin, 1673; [Adam Thomas Verduyn], *Oprecht historisch verhael, van't geen voorgevallen is in Bodegraven en Swammerdam, doort' invallen en doorbreken der Fransen*. Amsterdam: Jan Rieuwertsz, 1673.

³⁶ Romeyn de Hooghe, *Spiegel der Fransse Tyranny*. S.l.: s.n., 1673 (Rijksmuseum, Amsterdam: RP-P-OB-77.183). On De Hooghe and the Franco-Dutch War, see Henk van Nierop, *The Life of Romeyn de Hooghe, 1645-1708: Prints, Pamphlets, and Politics in the Dutch Golden Age*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018, 89-138.

Figure 3. De Hooghe's influential *Spiegel der Fransse Tyranny*. The text underneath the print is partially derived from Verduyn's pamphlet, the *Oprecht historisch verhael*. Rijksmuseum, Amsterdam: RP-P-OB-77.183

murder, rape and torture are brought together to present one rampaging scene, is reminiscent of Hieronymus Bosch's arrangement of hell, but laced with a sense of immediacy that struck home with its traumatised audience.

De Hooghe's visual depiction had a profound impact on the other publications that appeared over the course of 1673 to report and reflect on the French invasion and occupation, and it circulated in numerous imitated versions. De Hooghe's influence became even more pronounced when he provided a set of eight new etchings for Abraham de Wicquefort's *Advis fidelle aux veritables Hollandois. Touchant ce qui s'est passé dans les villages de Bodegrave et Swammerdam*, published anonymously in September 1673.³⁷ These prints depicted specific French cruelties in even greater detail. It is to Wicquefort's text, which itself relied on a combination of eyewitness accounts and the first publications on the massacre, and De Hooghe's prints, that we should ascribe the greatest influence on the creation of the *Nieuwe Spiegel der Jeugd*. Wicquefort's *Advis fidelle* broadened the scope of the account to consider more generally French political history and French atrocities beyond Bodegraven and Zwammerdam. The *Advis fidelle* was translated into Dutch by its original publishers, Johannes and Daniel Steucker in The Hague, but also by Jan ten Hoorn in Amsterdam, who enlarged it with a separate account of French cruelties in Germany committed during the Franco-Dutch War.³⁸

It was Ten Hoorn's adaptation, the *Fransche tyrannie*, mentioned at the beginning of this article, which was the direct source of inspiration for the text of the *Nieuwe Spiegel*. The adaptation was most likely done by Ten Hoorn himself, or by a hack writer or assistant in his workshop. Many stories presented in the *Nieuwe Spiegel* were copied word-for-word into dialogue form.³⁹ To cut the length of the work, some anecdotes from the *Fransche tyrannie* were left out of the *Nieuwe Spiegel*, such as the murder of minister Plancius in Kampen by French soldiers. Yet other stories were kept, but arranged in a different order.⁴⁰

³⁷ [Abraham de Wicquefort], *Advis fidelle aux veritables Hollandois. Touchant ce qui s'est passé dans les villages de Bodegrave et Swammerdam*. [Den Haag: Johannes and Daniel Steucker], 1673.

³⁸ *Vervolg van de Fransche tyrannie, in Duitslant, en voornamelijk in de Palts gepleegt*. Amsterdam: Jan Claesz ten Hoorn, 1674. Most of the content that Ten Hoorn used for this supplement was derived from his earlier chronicles on the war, especially his *Nederlands Verquikking, of d'Ontwaakte Leeuw*. Amsterdam: Jan Claesz ten Hoorn, 1673.

³⁹ See for example *De Fransche tyrannie*, 39-41 and NS, 45-46. FT: 'Wat dunkt u, mij goede Hollanders? Doet dese handel u niet aan de fabel van de wolf en 't schaep gedenken? 't Welk sonder andere rechtsvordering geëeten wierd, om dat de reden van de sterkste altijt de beste is. De soon van mijn heer Jan Heuft wierd niet beter gehandelt. De vader had sich, eenige dagen voor d'omkeer der saken van Utrecht, naer Hollant begeven, om sich niet voor d'eerste baldadigheit van de Fransche soldaet bloot te stellen...' NS: Zoon. Dese handel kan ons aan de fabel van de wolf en het schaep doen gedencken, dat sonder andere rechts-vordering gegeten wiert, om dat de reden van de sterckste altijdt de beste is. Vader. De Soon van den Heer Jan Heuft wiert niet beter gehandelt. De Vader had sich eenige dagen voor het omkeeren der saken, van Utrecht na Hollandt begeven, om sich voor d'eerste baldadigheyt van de Franse soldaten niet bloot te stellen...'.

⁴⁰ See for example *De Fransche tyrannie*, 22-30 in comparison with the NS, 24-36.

Figure 4. An extract from one of the etchings made by De Hooghe for the *Advis fidelle*.
Rijksmuseum, Amsterdam: RP-P-OB-77.193

Twelve of the sixteen woodcuts used for the *Nieuwe Spiegel* were also definitively modelled on De Hooghe's prints for the *Advis fidelle*, also adapted for Ten Hoorn's *Fransche tyrannie* (see figs. 4-5). These were all the images that depicted atrocities in the Netherlands, as the other four showed the Bartholomew's Day Massacre, the Duke of Alencon's troops leaving Antwerp, a generic advance of the French army and a scene in which Louis XIV instructs his intendants to govern the Republic with an iron fist.⁴¹

With such an obvious reliance on De Hooghe's and Wicquefort's ardently anti-French accounts, to what extent did the *Nieuwe Spiegel* contain any semblance of the truth? In the early eighteenth century, many of the published accounts

⁴¹ In order, the sixteen illustrations depict: the Bartholomew's Day Massacre (NS, 15), Alencon's troops leaving Antwerp (21), a French army advancing (31), French troops forcing Dutch troops into a church (33), Louis XIV handing over power to Robert and Luxembourg (41), Dutch citizens forced to pull a barge (51), two French riders pulling Dutch citizens by their horses (57), French troops shooting the air in frustration with the weather (61), two murders by sword at Bodegraven/Zwammerdam (64), Dutch citizens hanged in a chimney, while a French soldier throws a child on the flames (66), the mutilation of two Dutch citizens, one tied to a pole (71), two Dutchmen waterboarded (91), two babies impaled, with a corpse in the foreground, and a fleeing mother in background (95), two Frenchmen each holding a head of a decapitated Dutchman, with bodies in foreground (97), the burning of the feet of a Dutchman on the floor of a barn, with a murder in the background (103), the French departing with a carriage of loot, marching east (116).

of the Franco-Dutch War came under attack for their perceived fabrication, supposed to have been commissioned by William III and his circle to justify the continuation of the war that had elevated him to the Stadholdership.⁴² The Prince of Orange was indeed celebrated in the *Nieuwe Spiegel* as a saviour of the country, but this was a much more widespread sentiment in the years following the Disaster Year. There is no hard evidence that William had any direct influence on the publication of De Hooghe's prints or the numerous chronicles of the war; Dutch outrage and fascination with the war, and the personification of the Prince of Orange with the recovery of the Republic, were in all respects genuine.

It also seems that for all its horror, the *Nieuwe Spiegel* probably did not steer far from the truth. The most gruesome episode, the devastation of Bodegraven and Zwammerdam, was well documented already in the immediate aftermath of the events. The *Oprechte Haerlemse Courant* reported the attack in its issues of 31 December 1672 and the first days of January 1673. An Amsterdam militiaman recorded the attack on Bodegraven and Zwammerdam in his diary already on 29 December.⁴³ When the commissioners of the States of Holland arrived in Bodegraven in 1673 to assess the inhabitants for one of many taxes raised during the war, they found that of the 200 taxpayers, 100 had died, and another 70 were insolvent because their property and livelihoods had been destroyed.⁴⁴ The general scale of violence does not seem to have been exaggerated.

While individual accounts of atrocities can be more difficult to corroborate, even here we can identify sources that support the tales related by the *Nieuwe Spiegel*. Consider the story of Leuntjen Chielen, a woman from Waverveen (on the border of Utrecht and Holland) told on page 86 of the *Nieuwe Spiegel*. Chielen had given birth an hour before a French raiding party attacked; she fled with her husband and new-born, but her husband was shot, so she rowed their small boat courageously on. When they reached safety across the water, her husband died in her arms. The story finishes by announcing that Chielen then travelled on to Amsterdam, where she baptised her child in the Zuiderkerk. Indeed, the baptism registers of the Zuiderkerk note a Leuntje Chielen from Waverveen baptising her son Cornelis on 16 November 1672, on her own.⁴⁵

⁴² Haks, *Vaderland & Vrede*, 48–52.

⁴³ J.F. Gebhard Jr., 'Een Dagboek uit het "Rampjaar" 1672', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 8 (1885), 45–116, here 104–106.

⁴⁴ For the aftermath in Bodegraven and Zwammerdam, see Haks, *Vaderland & Vrede*, 32–35, 52–55 and J.F.A. Modderman, *Bodegraven in 1672*. Woerden: Stichting Stichts-Hollandse Bijdragen, 1972.

⁴⁵ NS, 86. Stadsarchief Amsterdam, Archief 5001, inv. 96: 98, 16 November 1672. With thanks to Elly Landzaat for this reference.

Figure 5. One of the sixteen woodcuts used in Bouman's 1680 *Nieuwe Spiegel*. The woodcut is very clearly modelled on the scene created by De Hooghe seen in figure 4. University Library, Amsterdam: 1520 F 26

Another story that can be partially corroborated is that of a gardener from 's-Graveland, a town ransacked by the French in October 1672 and largely burned to the ground. According to the narrative in the *Nieuwe Spiegel*, the gardener at the nearby estate at Spanderswoud was assaulted and stripped naked by French soldiers, and when he went to complain to the Duke of Luxembourg, wearing nothing but a hat to cover his modesty, the Duke ordered him to do a variety of menial jobs in the nude, before dressing him in old rags and expelling him into the winter. In the church register of 's-Graveland, the minister Cornelis van Midlum noted that Willem Harpertz van Deutecom, gardener from 's-Graveland, had died in 1673 after his abuse by the French.⁴⁶

46 NS, 81-82. See also F.J.E. van Lennep, 'Amsterdammers in 's-Graveland', in: *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 51 (1959), 93-169: 117.

One can suspect that many of the stories told of named individuals were largely based on the truth, but that they were also enriched with widely shared tropes of the behaviour of soldiers during war. Romeyn de Hooghe may have taken some distinct visual clues for his prints from Jacques Callot's *Les grandes misères de la guerre*, a famous series of eighteen etchings from 1633. Similarly, the writers and publishers of the accounts of the French invasion, and possibly some of the victims of these crimes, may have relied on similar tropes when filling the gaps in their stories. There existed a shared international language and understanding of military atrocities; it should not be forgotten that in 1673, William of Orange's troops also committed what we would now consider to be war crimes against civilians in German territory.⁴⁷

In an age of incessant warfare and limited martial discipline, tales of the abuse of civilians by soldiers were commonplace. Nevertheless, it was rare that instances of atrocities were as widely publicised as those of the Franco-Dutch War, and that they enjoyed such longevity through a schoolbook like the *Nieuwe Spiegel*. We may identify the reason for the appeal of the text in the fact that the atrocities took place in the Dutch Republic, which had largely been spared the depredations of war since the Dutch Revolt. It is noteworthy that much of the *Nieuwe Spiegel* concentrated on atrocities in Holland and Utrecht, while most of Gelderland, Overijssel and the northern frontline in Friesland and Groningen went entirely unmentioned. That war returned to Holland after a century of peace was a profound shock to many contemporaries, who often tended to ignore the plight of those caught up in warfare in the landward provinces.⁴⁸ Given that Holland was also at the heart of the Dutch publishing trade, it is unsurprising that the firepower of the Dutch presses was used to institutionalise the account of Bodegraven and Zwammerdam as the emblematic experience of the French invasion and occupation.

The publication of the *Nieuwe Spiegel* was also timely from an international perspective. It confirmed a broader narrative of French aggression and destruction, which resonated with contemporaries across Europe. Jan ten Hoorn had shrewdly enlarged Wicquefort's *Advis fidelle* with accounts of French atrocities in Germany; these also found their way into the *Nieuwe Spiegel*. Ten Hoorn's *Fransche tyrannie* also appeared in several German translations.⁴⁹ War with France would be one

⁴⁷ Haks, *Vaderland & Vrede*, 49.

⁴⁸ Judith Pollmann, 'The Cult and Memory of War and Violence', in: Helmer J. Helmers, Geert H. Janssen (eds.), *The Cambridge Companion to the Dutch Golden Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018, 87–104.

⁴⁹ [Abraham de Wicquefort], *Frantzösische Tyranney. Das ist: Umständlich-waarhaffte Erzählung der Grausamkeiten, so durch die Frantzosen in denen Niederlanden zeit hero verübt worden.* [Amsterdam: Jan ten Hoorn?], 1674.

of the leading themes of daily life in much of the Netherlands and Germany for another forty years after the publication of the *Nieuwe Spiegel*. Its narrative of heroic struggle in the face of French brutality, followed by the ultimate redemption of French retreat, was a narrative that could continue to inspire new generations, born in the midst of a conflict interpreted by contemporaries as a Forty Years' War.

Producing the *Nieuwe Spiegel*

One of the distinguishing features of the various editions of the *Nieuwe Spiegel* was uniformity. Of the fifty-two identified editions, only two can be traced that did not conform to the standard length of sixty-four leaves in octavo (requiring eight sheets of paper). The text of the *Nieuwe Spiegel* never changed; even in the 1770s, a century after its first appearance, the work still asked readers to pray for the health of Stadholder William III, who had died in 1702. It is clear that there was little incentive for publishers to amend the text, suggestive of the winning formula of the *Nieuwe Spiegel*, as much as the general conservatism of the schoolbook trade. In 1674, the first publishers of the *Nieuwe Spiegel* had identified a model that was so resilient that it did not require any changes, in contrast to the original Spanish *Spieghel*.

One of the reasons that the text of the *Nieuwe Spiegel* so rarely diverged from the original was that printers would compose new editions from an older copy to hand. This is confirmed by the close alignment of the layout, line endings and catchwords in different editions. Some editions share almost the same STCN-fingerprint, indicating that the compositors were working closely from a previous model. Consider the fingerprints of two editions produced by the Ratelband and Bouwer firms in the final quarter of the eighteenth century:

000008 – b1 A2 ew : b2 H5 el\$0
000008 – b1 A2 gew : b2 H5 el\$0

Or the fingerprints of two editions published by Joannes Kannewet, in 1751 and 1752:

175108 – b1 A2 op : b2 H5 l\$of
175208 – b1 A2 ope : b2 H5 l\$of\$

While the spelling of individual words could differ between editions (a common aspect of publishing in an age of unstandardised spelling) it is also striking how

Table 1. Geographical distribution of known editions of the *Nieuwe Spiegel*.

Place of Publication	Editions
Amsterdam ⁵⁰	30
Other Holland towns	9
Utrecht	3
Gelderland	1
Overijssel	8
Unknown	1
Total	52

closely the paratext of the editions of the *Nieuwe Spiegel* aligns. Each edition opens with a poem of twenty-four lines of verse, addressed ‘to the reader’, decrying the cruelty of the French. The only variation found is in the final line of the poem, which usually praises the Prince of Orange as the ‘restorer’ of Dutch liberty, but which is amended in the two editions published by the Van der Putte family (both undated, printed c. 1682-1716 and c. 1733-1748) to remove the mention of the prince. The opening poem was followed by a dedication, to the:

Honourable, respected, wise, prudent gentlemen, regents of boarding houses, inspectors of schools, and teachers in the powerful city of Amsterdam, as well as all other lovers of the prosperity of the fatherland.⁵¹

This dedication can be found in all editions in one of two versions; the first as above, addressed only to the schoolmasters of Amsterdam, is found in the earliest extant editions, while most later editions address themselves to the schoolmasters of the entire United Provinces.⁵² This change provides a possible indication that the first editions were marketed mostly to customers in and around Amsterdam, while the later reprints were more broadly spread around the country. The fact that the first nine known editions were published in Amsterdam reinforces this suggestion too. It is noteworthy that unlike the

⁵⁰ Five editions published by the De Groot-Keur firm in Amsterdam were printed in Friesland: in Heerenveen (3), Sneek (1) and Workum (1).

⁵¹ NS, 3. ‘Eerwaerde, Achtbare, Wijse, Voorsienige Heeren, Regenten van Gods-huyzen, Opsienders van Schoolen, en Leermeesteren binnen de machtige stadt Amsterdam, benevens alle andere Lief-hebbers van der wel standt des Vaderlants.’

⁵² The editions addressed to the schoolmasters of Amsterdam are: Bouman 1680; Lootsman 1676-1711; Konijnensbergh 1721; Van Beyeren 1718-1725; I. van der Putte 1733-1748; Strop 1725-1775; Van Beyeren and Maagh 1741-1746.

Spanish *Spieghel*, which was only printed in Holland and Zeeland, the *Nieuwe Spiegel* was ultimately printed in at least five provinces and thirteen separate towns, confirming the status of the *Nieuwe Spiegel* as a text with national appeal. Most of the dedications that are addressed to the schoolmasters of the United Provinces are signed by the anonymous 'N.N.' and are undated. Again, the printers of the first editions differ slightly from one another. The preface in the oldest extant edition, published by Jacobus Bouman in 1680, is signed by him, and is dated 16 October 1676. Prefaces in two other editions, one undated and published by Casparus Lootsman and one from 1721 by Jacobus (II) Konijnenbergh, are dated to 12 July 1674. Presumably, the very first edition of the *Nieuwe Spiegel*, published by Jan ten Hoorn, had a preface dated to 12 July, fitting neatly between the two advertisements placed by him in the *Amsterdamsche Courant* announcing the new text. The final paratextual difference concerns the concluding poem on the deliverance of the Dutch Republic from its enemies. The poem is usually made up of twelve lines of verse, but several editions have eight additional lines, inserted after the first four opening lines; the earliest edition with these extra lines is that of the widow of Jurriaen van Poolsum, printed in Utrecht in 1707.⁵³

A close analysis of the woodcuts used for the title-page and the text helps us identify 'families' of editions within the corpus. This gives us some clues which previous editions woodcut artists and printers relied upon for their own edition of the *Nieuwe Spiegel*. The surviving copies of the *Nieuwe Spiegel* reveal five such families, some of them with a remarkably long legacy. Although all editions depicted the same scenes in the text, there are differences between the title-pages of family groups that distinguish them from one another (see figs. 6-10). Within each family group, the illustrations are so similar that they may well have been copied by an artist who had access to the original woodblock.

Many publishers followed the model set by Jacobus Bouman, one of the first publishers of the *Nieuwe Spiegel*; this included the prolific De Groot-Keur firm, as well as all known printers of the *Nieuwe Spiegel* operating in Deventer, Zwolle and Haarlem.⁵⁴ The second family of illustrations was spearheaded by the Amsterdam Lootsmans, possibly following the first (lost) edition printed by Jacobus Konijnenbergh, given that the 1721 edition of Jacobus (II) Konijnenbergh

⁵³ The edition by Hendrik vander Putte, published around 1761-1770, also contains an additional concluding poem, two pages in length, entitled 'On Hope' ('De Hoope.').

⁵⁴ According to Cillessen, the earliest woodcuts were possibly cut by Christoffel van Sichem IV: Cillessen, 'Der Spiegel der jeugd', 74.

Table 2. Families of illustration of the *Nieuwe Spiegel*.

Family of illustrations	Places of publication	Publishing firms	Approx. dates of use	Known editions⁵⁵
1	Amsterdam; Haarlem; Deventer; Zwolle	Bouman; De Groot Keur; De Vries; Van Egmont; Van Lee; De Lange; Rampen	1680-1778	13
2	Amsterdam; Alkmaar; Medemblik	Lootsman; Van Beyeren; Konijnenbergh; Strop; Joordaan; H. van der Putte	1676-1775	7
3	Amsterdam	A. & I. van der Putte	1682-1748	2
4	Utrecht; The Hague	Van Poolsum; Van Zanten; Reers	1707-1742	4
5	Amsterdam	Kannewet; Ratelband and Bouwer	1732-1780	9

also belongs to this grouping.⁵⁶ The Alkmaar and Medemblik printers of the *Nieuwe Spiegel* also belong to this second family, while all known Utrecht and The Hague printers belonged to a separate family altogether again. The most curious family of illustrations is that used by the Kannewet firm of Amsterdam, and also copied by the Ratelbands and Bouwers. The nine editions from this group all use a title-page arrangement that is modelled on the original Spanish *Spieghel*, rather than on any of the *Nieuwe Spiegels*. This is especially striking given that the first edition of the Kannewets appeared only in the 1730s, almost seventy years since the last known edition of the Spanish *Spieghel* to use these images. The images used in the text by the Kannewets, however, did not deviate from the other *Nieuwe Spiegels*.

Over time, a gradual shift can be detected in the profiles of the publishers of the *Nieuwe Spiegel*. Two of the pioneers who first printed the text, Ten Hoorn and Bouman, belonged to the upper echelons of Amsterdam's print trade.⁵⁷ They also, like Jacobus Konijnenbergh, capitalised more broadly on the interest in the Franco-Dutch War. Ten Hoorn published the *Fransche tyrannie*, the main source text for the *Nieuwe Spiegel*; Konijnenbergh produced the *Franse, Engelse, Keulse*,

⁵⁵ I was able to inspect the title-pages of 35 of the 39 surviving editions.

⁵⁶ The fact that the later Bouman and Konijnenbergh editions belong to different families of illustrations offers further support to the notion that the two firms published their own editions in 1674, instead of co-operating on a joint edition.

⁵⁷ I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse Boekhandel, 1680-1725*. 5 vols., Amsterdam: Scheltema & Holkema, 1960-1978, vol. IV, 276-7.

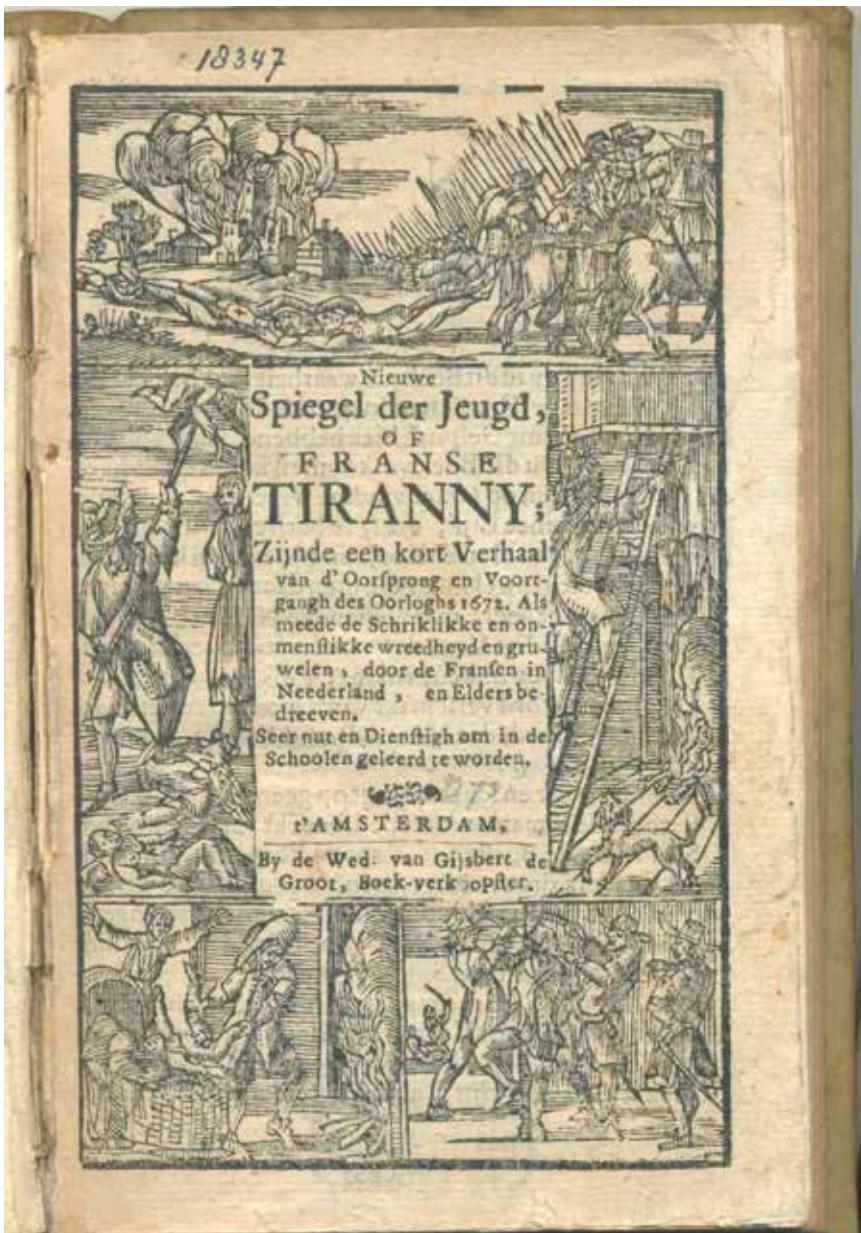

Figure 6. The title-page composition of family 1. This was the most common arrangement, pioneered by Jacobus Bouman and also adopted by the De Groot Keur firm, and by all printers of the *Nieuwe Spiegel* in Haarlem, Deventer and Zwolle. University Library, Leiden: BKNOOG 347

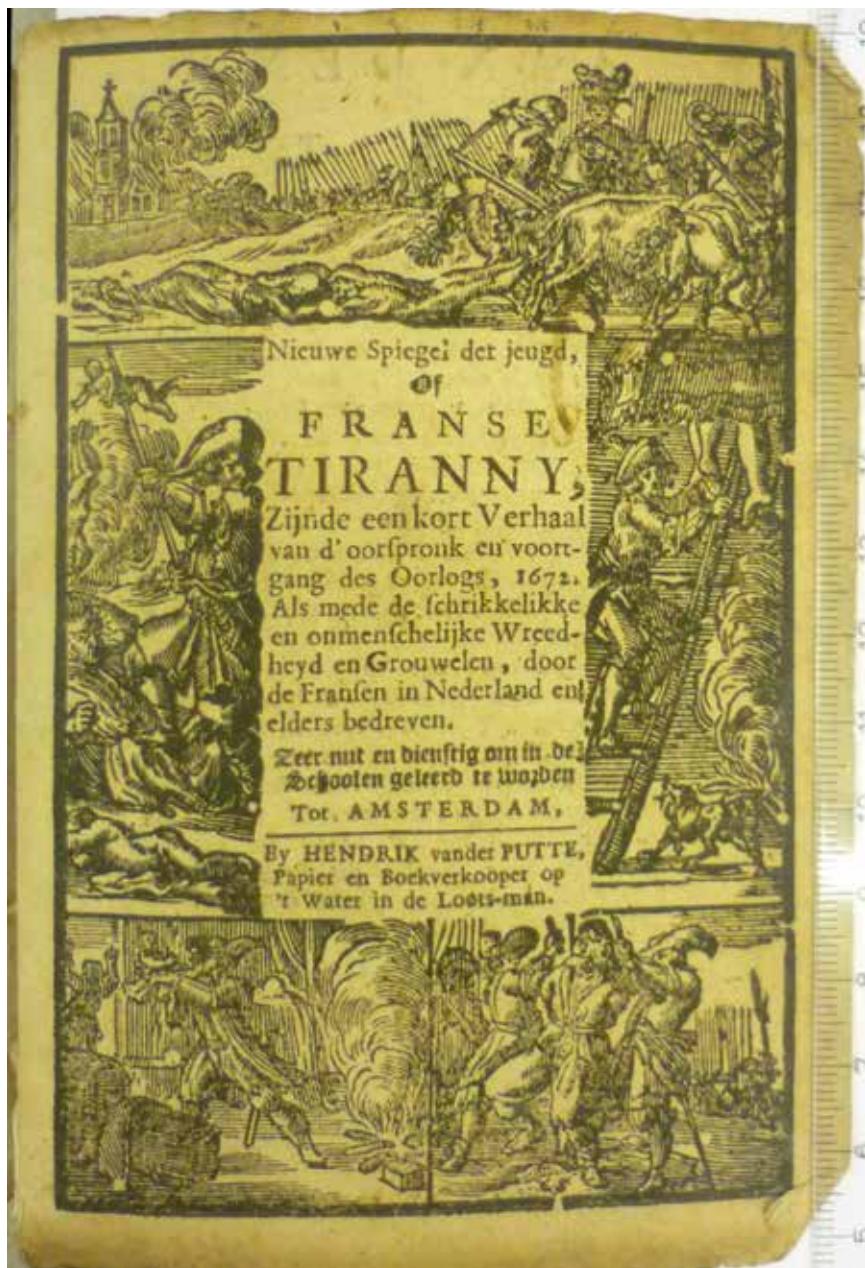

Figure 7. The title-page composition of family 2. Families one and two closely resemble each other, but family 2 has two of the illustrations (left of centre and bottom right) mirrored. University Library, Amsterdam: O 61-553

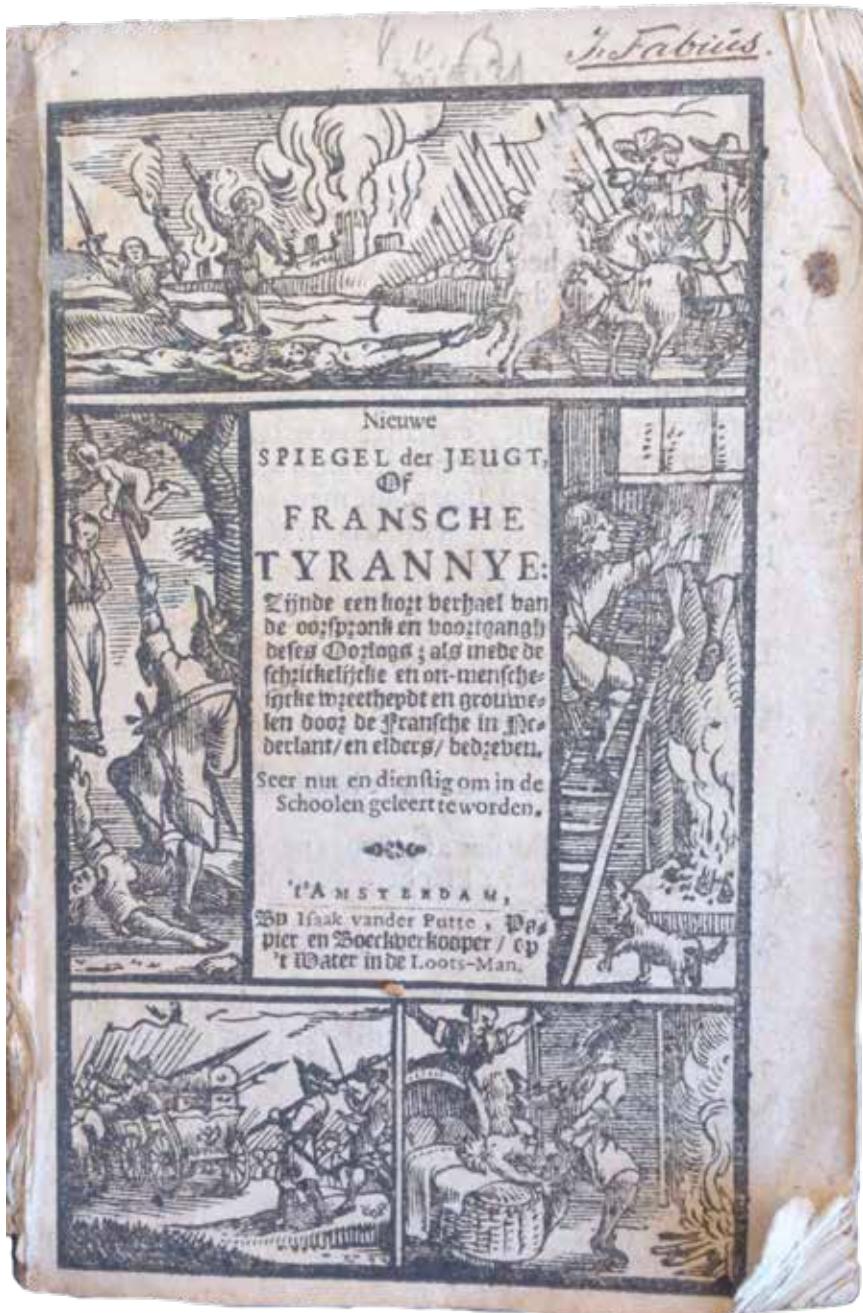

Figure 8. The title-page composition of family 3. Family 3 resembles family 1 closely as well, but the image on the bottom right of family 1 has been replaced with a new image (depicting an army on the march), while the image on the bottom left of family 1 is here placed on the right. Rijksmuseum, Amsterdam: 305 F 5

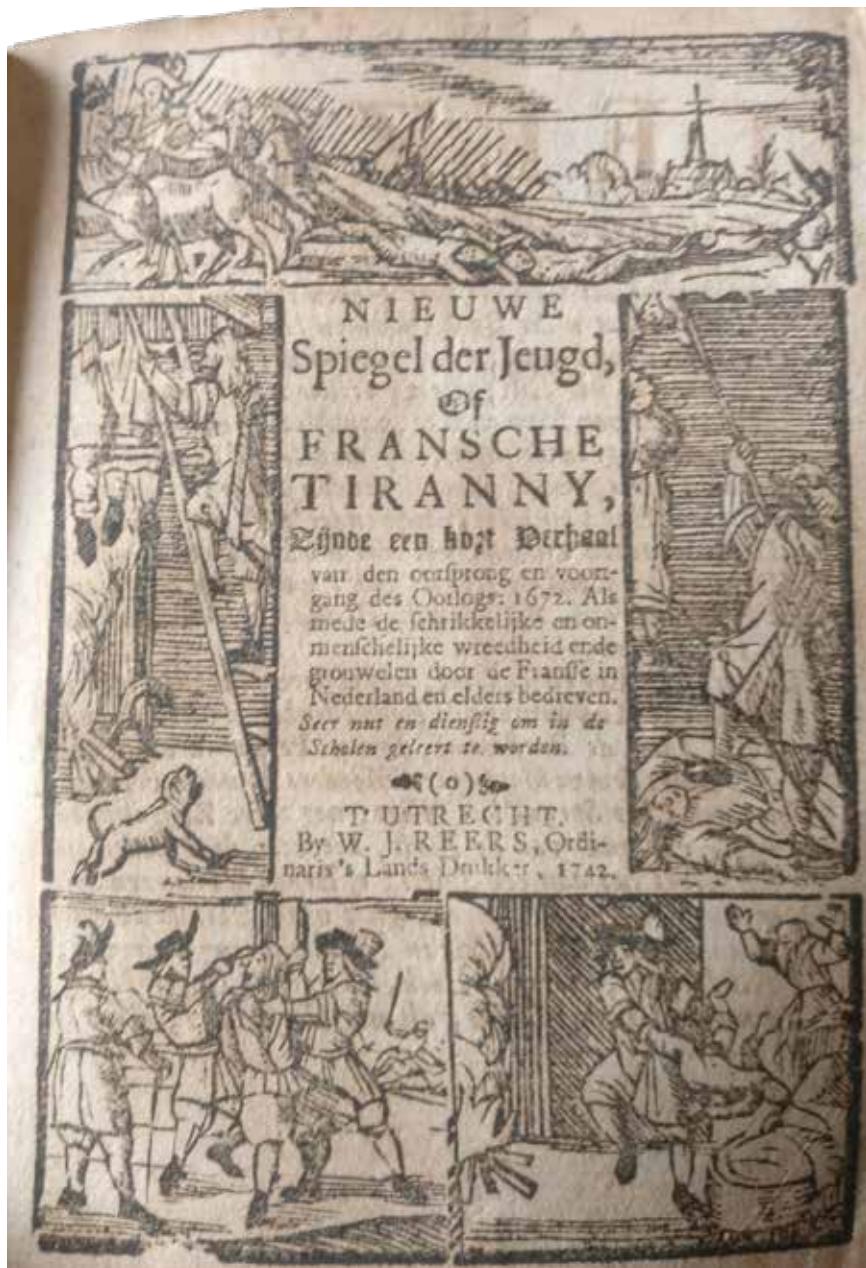

Figure 9. The title-page composition of family 4. This family is modelled on family 1, but has all illustrations in the centre and bottom reversed, and the army in the top image is marching to the west instead of the east. Private Collection, Arthur der Weduwen

Figure 10. The title-page composition of family 5, which is (confusingly) directly modelled on the title-pages of the Spanish *Spieghel* (see figure 1, above). University Library, Amsterdam: OK 84-97

Figure 11. A school print produced by Gijsbert de Groot Keur, using the same sixteen woodcuts that were included in the *Nieuwe Spiegel der Jeugd*. Rijksmuseum, Amsterdam: RP-P-1985-104

Munsterse en Nederlandse oorloge, several editions of which appeared in 1673 and 1674; and Bouman was also responsible in 1675 for an edition of the *Prince liet-boeck, of Trompet des oorlogs*, a song book related to the recent conflict. Yet this trio rarely printed other books for the school market. This was in direct contrast with the principal publishers of the *Nieuwe Spiegel* in the eighteenth century, many of whom produced more than one edition. They included the Egmont, De Groot-Keur, Kanne wet, De Lange, Meyer, Poolsum, Van der Putte and Ratelband firms, who belonged to the most prominent group of printers in the schoolbook trade.⁵⁸ To these firms, publishing new editions of the *Nieuwe Spiegel* was akin to producing new editions of ABC books, catechisms, mathematical primers and penny prints: it was simply another text supplied to schools that demanded regular reprints. This was a specialism that could pay off significantly, as demonstrated by Gijsbert de Groot Keur, one of the wealthiest Amsterdam publishers in the 1740s.⁵⁹

58 Buijnsters, Buijnsters-Smets, *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken*, 304-307.

59 Hannie van Goinga, *Alom te bekomen: veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800*. Amsterdam: De Buitenkant, 1999, 317.

Some printing firms, including Kanne wet, De Groot-Keur, Van der Putte and Ratelband, also reused the woodcuts of the *Nieuwe Spiegel* in innovative ways. There are several surviving school prints on the ‘French Tyranny’, printed by these specialists, that reproduce the sixteen woodcuts, together with their accompanying verses.⁶⁰ These prints were ideally suited to be hung up on the walls of a classroom, or even in the home; they represented yet another way that printers could profit from the Disaster Year.

Circulation, use and legacy

To what extent can we determine that the *Nieuwe Spiegel* was actually used in Dutch schools in the late seventeenth and eighteenth centuries? All editions claimed that the work was ‘suitable for use in schools’, but there was no national curriculum or standard of schooling that instructed schools to use this particular text. It was certainly not used at the Latin grammar schools, which prepared children for a university education, as these schools relied purely on Latin and Greek texts. In contrast to the Latin schools, the principal aim of most Dutch-language schools was to teach children how to read, and to educate them in basic Christian principles. History did not exist as a separate subject that would be taught at schools. Investigating multiple school ordinances issued by Dutch authorities in the late seventeenth and eighteenth centuries for Dutch-language schools indicates that the *Nieuwe Spiegel* was rarely listed as a specific recommended book. What does become clear from the same ordinances is that the curriculum at a Dutch school was largely dependent on the initiative of the schoolmaster, supervised by the local Reformed classis; it was up to the schoolmaster to decide which works should be used at his school, and this freedom was actively encouraged by the authorities.⁶¹

It is therefore not surprising that the dedication of the *Nieuwe Spiegel* was directly addressed to ‘schoolmasters’, who were told that ‘it would not be

⁶⁰ Nico Boerma, et al., *Kinderprenten, Volksprenten, Centsprenten, Schoolprenten: Populaire grafiek in de Nederlanden, 1650-1950*. Nijmegen: Vantilt, 2014, 318, 332, 334-337, 508-11.

⁶¹ For some examples, see *School-Reglement, Inde Steden, ende ten Platten Lande, inde Heerlijcke heeden, ende Dorpen, staende onder de Generaliteyt*. Den Haag: weduwe and erfgenamen Hillebrandt van Wouw, 1655, fol. A4v; *Schoolorde van de stad Zwolle, rakende hare Duitse schoolmeesteren*. Zwolle: s.n., 02.09.1691; *Ordre en reglement op de schoolen ten platten lande*. Arnhem: weduwe Hendrik van Goor, 1744, fol. B1r.

disagreeable to you to see this book in the hands of your students'.⁶² It seems likely that the work was bought mostly by schoolmasters, who might then sell it to their students, or use it for collective teaching in classrooms.⁶³ One school ordinance that does refer to the text was the regulation issued in 1676 by the States of Utrecht (not coincidentally one of the provinces that suffered the most from the occupation). The ordinance specified the work as one of the principal texts to be used at schools, and stipulated that it was meant to be divided amongst pupils, who would read it together, after which they would orate parts of the text before the rest of the class.⁶⁴ The dialogue style of the book certainly lent itself to role-playing amongst students. Boekholt and De Booy have also suggested that the *Nieuwe Spiegel* was a work to be used by more advanced readers, or read in front of the class by the teacher.⁶⁵

De Booy's history of education in the Utrecht countryside indicates that the work remained the principal book of history that was acquired for schools in the eighteenth century until at least the 1770s. She also uncovered one instance of invoiced purchases for the *Nieuwe Spiegel*, when the deacons of Westbroek paid for the supply of the book for poor children at local schools; payments indicate that copies sold for between three and five stuivers.⁶⁶ We might also speculate that the *Nieuwe Spiegel* was purchased by parents for their own children; this too was a fact alluded to by the writer of the text, who urged parents to acquire a copy: 'he is unworthy to be called a devoted father who does not impress these events upon his children'.⁶⁷

It is unlikely that many adults bought the book for their own reading pleasure, but they might have kept a copy in their collection if they had used the book as a child. This might be the reason why the artist Johanna Koerten (1650-1715) owned a copy of the *Nieuwe Spiegel*, as listed in the auction catalogue of her library.⁶⁸ The work is otherwise not commonly listed

⁶² NS, 4. '...dat het Uwe E. A. niet sal on-aengenaem wesen 't selve in de handen uwer Leerlinghen te sien.'

⁶³ De Booy, *Weldaet der scholen*, 270.

⁶⁴ *Ordre waer nae alle school-meesters ende costers ten platten lande in den Gestichte van Utrecht, haer sullen hebben te reguleren. Geaprobeert by de Staten 'slands van Utrecht den xxiiijen, martij 1676.* Utrecht: Jacobus van Paddenburg, 1699, fol. A3r.

⁶⁵ Boekholt, De Booy, *Geschiedenis van de school*, 38.

⁶⁶ De Booy, *Weldaet der scholen*, 63, 270-271.

⁶⁷ NS, 6-7. '...en onwaerdigh is hy een getrouw Vader genaemt te worden, die dese dingen sijne kinderen niet in-prent'.

⁶⁸ Rindert Jagersma, Joanna Rozendaal, 'Female Book Ownership in the Eighteenth-Century Dutch Republic. The Book Collection of Paper-Cutting Artist Joanna Koerten (1650-1715)', in: *Quaerendo* 50 (2020), 109-140: 128.

in contemporary printed book catalogues, aside from a copy found in the library of the Jewish collector Aron van Joseph de Pinto, auctioned in 1785.⁶⁹ The absence of the text from serious scholarly libraries is not surprising, given that cheap schoolbooks such as the *Nieuwe Spiegel* would more often be found in the miscellaneous and otherwise undescribed ‘packets’ listed towards the end of auction catalogues.⁷⁰ Many schoolbooks will never have made it into libraries in the first place: to be thumbed frequently at school or in the home, shared amongst children, and reused for waste paper was the fate of most schoolbooks in the early modern period. It should also not surprise us that the work was never advertised in Dutch newspapers after its first appearance in 1674. Such advertisements were reserved for distinctive and new titles, not for bestselling schoolbooks that appeared regularly and were reprinted around the country.⁷¹

What remains undeniable is that the *Nieuwe Spiegel* was a reliable seller, an indicator that it must have been bought, used and valued by many Dutch people. Its status as a canonical text was reinforced by the fact that even the King of France was irritated by its existence. On 4 December 1712, the Grand Pensionary of Holland, Anthoine Heinsius, received a letter in which he was notified that the French delegation at the peace congress of Utrecht had complained about the frequent printing of the *Nieuwe Spiegel*:

Published in the first war [the Franco Dutch-War] on the occasion of the
burning of Bodegraven and Zwammerdam, ... this history had irritated the
King [Louis XIV] greatly and ... the suppression of this book by the [Dutch]
state would be most pleasing to His Majesty.⁷²

⁶⁹ Catalogus van een extra fraaye en uitmuntende verzameling boeken. Amsterdam: Jan Willem Smit, [1785]. My thanks to Rindert Jagersma and the MEDIATE project team at Nijmegen for this reference.

⁷⁰ For a discussion of the values and uses of printed catalogues, see Arthur der Weduwen, et al., ‘Book trade catalogues: from bookselling tool to book historical source’, in: Arthur der Weduwen, et al. (eds.), *Book Trade Catalogues in Early Modern Europe*. Leiden: Brill, 2021, 3-32.

⁷¹ Arthur der Weduwen, Andrew Pettegree, *The Dutch Republic and the Birth of Modern Advertising*. Leiden: Brill, 2019, chapter two.

⁷² B. van der Dussen to Anthone Heinsius, 4 December 1712, in A.J. Veenendaal jr. (ed.), *De Briefwisseling van Anthoine Heinsius, 1702-1720, deel XIV*. Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1995, 277-278. ‘...uytgecomen in den eersten oorlog ter occasie van het verbranden van Bodegraven en Swammerdam, ende dat dese historie den coning seer had gechagrineert en dat de suppressie van dat bouck door de autoriteyt van den staat aan sijn majesteyt seer aangenaam soude sijn’. Also cited in Haks, *Vaderland en Vrede*, 48.

Table 3. Chronological distribution of known editions of the *Nieuwe Spiegel*.⁷⁴ This should not be considered canonical, given that it is likely that many editions of the work have been lost, but it is nevertheless striking how many editions appeared during the 1740s.

Period of Publication	Total editions	Average editions per year
1674-1713	12	0.3
1714-1739	10	0.38
1740-1748	14	1.56
1749-1800	16	0.3
Total	52	0.41

Predictably, the complaint went unaddressed and the work was not suppressed by the Dutch authorities. In fact, the *Nieuwe Spiegel* was yet to reach the height of its popularity (see table 3). Its publishing history was greatly influenced by the continuing hostility between the Dutch and French during the eighteenth century. While the Dutch tried to avoid engaging in the War of the Austrian Succession (1740-1748), they were drawn in as part of a grand allied coalition that included Great Britain and Austria. The war was a profound failure of Dutch arms, and offered a disturbing reminder of 1672, with a French invasion of Dutch territory and the violent return of the Stadholderate under William IV. Printers capitalised on the conflict by reprinting the *Nieuwe Spiegel* and other publications that first saw the light eighty years earlier during the Franco-Dutch War. P.J. Buijnsters and Leontine Buijnsters-Smets asked in their bibliography of eighteenth-century schoolbooks why the *Nieuwe Spiegel*, a ‘fossil from the past’, could survive in the commercial marketplace for so long; the answer seems to be that for many Dutch people, the events of the Franco-Dutch War remained relevant for a long time, more so than has been traditionally assumed.⁷⁴

There did come a natural point when the *Nieuwe Spiegel* lost some of its lustre. Between 1750 and 1780 the work remained widely available, but a gradual decline in its popular appeal was in progress. One of the earliest indications that the graphic violence of the text was increasingly seen as an archaic relic comes from Justus van Effen, the writer of the first great Dutch spectatorial journal, the *Hollandsche Spectator*. In 1732, he reflected on the influence of

⁷³ I have assigned those editions that are undated to one of the four periods based on the dates of activity of the respective printers. See the appendix for a full listing.

⁷⁴ Buijnsters, Buijnsters-Smets, *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken*, 146.

the *Nieuwe Spiegel* on Dutch culture. Issue 88 of the journal discussed the story of a man whom the Spectator met in a barge who never learned French at school, or during his youth,

But not because of his stupidity, no certainly not; it was because of a certain well-known school book named the *French Tyranny* that had ingrained in him such a hate for French culture, that he could not stand to hear its language being spoken.⁷⁵

This was the ridicule of a cultured literary writer, and it would take several decades more until similar sentiments filtered into the broader educational system. The second half of the eighteenth century is traditionally conceived of as a watershed in the history of pedagogy and the rise of children's literature.⁷⁶ This was the era in which the pedagogical ideas of Locke and Rousseau began to find a broad European audience, and in which children were no longer regarded as mere vessels of future adulthood, but individuals with their own specific needs. New types of schoolbooks, epitomised by Hieronymus van Alphen's *Proeve van Kleine Gedichten voor Kinderen* (Selected Simple Poems for Children, 1778-1782), prioritised simple educational phrases and poems, accompanied by pleasant or entertaining illustrations. The writers of the new genre of children's literature offered a radical alternative to the *Nieuwe Spiegel*, which, in 1794, the teacher Martinus Nieuwenhuyzen denounced as 'unworthy to be used in schools.'⁷⁷

The *Nieuwe Spiegel* was also subject to competition from other parts of the market. The Patriot-Orangist struggle in the 1770s and 1780s prompted the publication of various 'histories of the Fatherland' for children, heavily influenced by the monumental history of Jan Wagenaar, as well as competing

⁷⁵ Justus van Effen, *De Hollandsche Spectator. Aflevering 61-105: 26 mei 1732 – 27 oktober 1732*, edited by W.R.D. van Oostrum. Leiden: Astraea, 1999, 223. '...dog niet door zyn domheid, neen ganschelyk niet; 't was om dat een zeker bekend schoolboekje genaamt de *Fransche Tyranny* hem zo een haat voor de Fransche Landaard had ingeboement, dat hy haar taal niet als met eene koude grilling had kunnen aanhoren.'

⁷⁶ Boekholt, De Booy, *Geschiedenis van de school*, 80-85. De Booy, *Weldaet der scholen*, 105-141. H. Pomes, *Over Van Alphen's Kindergedichtjes. Bijdrage tot de kennis van de opvoeding hier te lande in de achttiende eeuw*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse, 1908. D.L. Daalder, *Wormcruyt met suycker*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1950. For an excellent case study, see also Arianne Baggerman, Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 2005.

⁷⁷ Cited in Buijnsters, Buijnsters-Smets, *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken*, 179. 'onwaardig om op de schoolen te gebruiken.'

narratives.⁷⁸ Yet the model of the *Nieuwe Spiegel* had not yet outstayed its welcome entirely, as the eruption of the Fourth Anglo-Dutch War in 1780 demonstrated. That year saw the publication of the *Nieuwe Spiegel der Jeugd, of Britsche Tyranny* (New Mirror of Youth, or British Tyranny), followed in 1781 by a more successful rival, the *Engelsche Tieranny* (English Tyranny).⁷⁹ The outbreak of the French Revolution would prompt a fourth and final iteration of the tyrannical mirrors, with the publication of several Mirrors of Youth on the atrocities committed by French revolutionaries and Napoleonic forces.⁸⁰ These recycled similar tropes used in the *Nieuwe Spigel*, and indeed justified their appearance on the basis that the *Nieuwe Spigel* was no longer in fashion, but that it required updating to remind Dutch citizens of the long history of the terrifying crimes of the French and their capacity to commit similar atrocities in the present.⁸¹

The opening sentence of the *Spiegel der Jeugd of Nieuwe Fransche Tiranny* (1793) even referred to the old *Nieuwe Spigel*: ‘Father, on your advice I read that old schoolbook about the French Tyranny once more in its entirety, and with close attention.’⁸² If anything, the appearance of this final version of the ‘*Spiegel*’ suggests that while broader changes were afoot in the pedagogical curriculum, older habits could not be supplanted immediately. There continued to exist a discrepancy between the theories of intellectual educators and the practical considerations of the commercial market.

‘Hearty Sustenance’?

By the middle of the nineteenth century, the *Nieuwe Spigel* and its successors had become distant objects of fascination as much as disgust. Some Dutch writers reflected with amazement on the presence of atrocity literature in the eighteenth century. In 1875, B.L. van Albada (born in 1795) remembered with

⁷⁸ For a good overview, see *idem*, 146-183.

⁷⁹ *Nieuwe Spiegel der Jeugd, of Britsche Tyranny*. Harlingen: wed. Klaas Jansz de Vries, [1780]. *Engelsche Tieranny*. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1781; 2nd edition in 1782. The Gartman editions were also reprinted as facsimiles in 1915 and 1916.

⁸⁰ *De Spiegel der Jeugd of Nieuwe Fransche Tiranny*. Amsterdam: P. van Leeuwen, 1793. *Der Tiranny der Jacobynsche Factie in Frankryk*. S.l.: for the author, 1793. Jan ten Brink, *Nieuwe Fransche Tiranny*. Amsterdam: Johannes van der Hey, 1814.

⁸¹ Cillessen, ‘Der Spiegel der jeugd’, 81-89.

⁸² *De Spiegel der Jeugd of Nieuwe Fransche Tiranny*, 1. ‘Vader, ik heb dat oude schoolboekje van der Fransche Tiranny op uw raad nog eens geheel, en met oplettenheid doorleezen.’

marvel that his mother had taught him from the ‘French tyranny’.⁸³ Gilles Schotel remarked that ‘It is certainly true that in their youth, our ancestors were fed with hearty sustenance instead of milk!’⁸⁴ Others were less generous:

Concerning the content of this work [the *Nieuwe Spiegel*], I remark that the writer was right to keep his name secret, because youths could learn nothing good from this ... If I may use the term, this was considered a *schoolbook of history!*⁸⁵

As regards the discussion of the Parisian red wedding and the assault on Antwerp, which are provided first, one can only say that a number of atrocities are mentioned in an unpleasant manner and with rude words. But once the writer arrives at the chief subject of his book, there is no story nasty enough, no deed horrific enough, to be excluded. The most awful rhymes are presented as honest ditties and the most disgusting acts, whether true or fictional, are portrayed in badly made woodcuts. One would rather have no historical education than this.⁸⁶

Overall, the detractors seemed to have had the upper hand in the pedagogical literature of the late nineteenth and early twentieth centuries.⁸⁷ Their fierce denunciations were probably prompted in part because of the two-hundredth

83 Bekkering, *Bibelebontseberg*, 183.

84 Gilles Dionysius Jacobus Schotel, *De illustre school te Dordrecht*. Utrecht: Kemink en zoon, 1857, 122. ‘Waarlijk onze vaderen werden in hun jeugd niet met melk maar met vaste spijzen gevoed!’

85 *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding, voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden voor het jaar 1871*. Den Haag: Van Cleef, 1871, 1127-1128. ‘Aangaande den inhoud daarvan merk ik op, dat de schrijver te recht zijn naam verzwegen heeft; want voor de jeugd is er niet veel goeds uit te trekken. ... Als ik dat woord gebruiken mag, zoo heb ik bovenstaand *geschiedkundig schoolboek!*’

86 J. Versluys, *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs vooral in Nederland. Derde Gedeelte*. Groningen: W. Versluys, 1878, 52. ‘Ten aanzien van de Parijsche bloedbruiloft en den aanslag op Antwerpen, die eerst besproken worden, kan men slechts zeggen, dat een aantal gruwelen op vervelende toon en met ruwe woorden worden meegedeeld. Maar als de schrijver aan het hoofdonderwerp van zijn boek komt, is geen verhaal vies genoeg, geen daad afschuwelijk genoeg, om buiten gesloten te worden. De meest ongerijmde bakerpraatjes worden als waarheid opgedischt en de walgelijkste bedrijven, wezenlijk of denkbiedig, worden voorgesteld op slechte houtsneéfiguren. Liever geen onderwijs in geschiedenis dan zulk’.

87 For other examples, see Jan Hartog, *De Patriotten en Oranje van 1747-1787*. Amsterdam: G.L. Funke, 1882, 47. E. de Clercq, ‘De taak der vrouw in zake kinderlectuur en kinderbibliotheken’, in: C.M. Werker-Beaujon, et al. (eds.), *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk*. Amsterdam: Elsevier, 1914, 106-107. Daalder, *Wormcruyt met suycker*, 39, 53.

anniversary of the Disaster Year in 1872, which saw the reprinting, for the first time since the eighteenth century, of the *Nieuwe Spiegel*.⁸⁸ This period also demonstrated the growing appeal of the text in antiquarian circles. Auctions in Utrecht in 1883 and Amsterdam in 1893 saw multiple *Spiegels* sold, including some which are otherwise unknown; in the second sale the seven copies of the *Nieuwe Spiegel* for sale were all available for a single guilder.⁸⁹ An auction in 1913 saw the sale of six copies, including a now lost copy of the 1674 Ten Hoorn edition.⁹⁰ Auctions in 1934 and 1936 also brought ten copies of the *Nieuwe Spiegel* to market between them.⁹¹ Today, the few copies available for sale in the antiquarian market are generally available in a price range of 200 to 2,000 euros.

The horror of the *Nieuwe Spiegel* that so offended Dutch educators is precisely the reason why the text continues to captivate scholars and interest rare book collectors. We might also identify the gruesomeness of the text as the key to its success in the late seventeenth and eighteenth centuries. In many respects, the *Nieuwe Spiegel* conforms to the European norm for the publication of popular pedagogical print: it was cheap to produce, cheap to buy, rarely altered in content and reproduced by a wide selection of printers.⁹² Its graphic violence was nevertheless a clear outlier. While the literary tropes of the Black Legend were known across Europe, there were no cultures except that of the Dutch that granted such a distinctive place to atrocity literature in the classroom.⁹³

We should not underestimate the influence that this schoolbook had on Dutch identity and popular culture in the long eighteenth century. The *Nieuwe Spiegel*, its forerunner and its successors emphasised above all the horrors of war, but also sought to mobilise the Dutch against a foreign enemy, against oppressors and invaders. Most of all, the various *Spiegels* sought to provide the

⁸⁸ *Nieuwe Spiegel der Jeugd of de Fransche Tyrannij in Nederland*. Utrecht: J.J.H. Kemmer, 1870. The text of the edition was modernised and it was printed without illustrations.

⁸⁹ *Catalogus einer belangrijke verzameling kinderboeken, kinderspelen en kinderprenten*. Utrecht: G. van Rijn, 1883, 48-51. *Nederlandsche Letterkunde. Populaire Prozaschrijvers der XVIIe en XVIIIe eeuw*. Amsterdam: Frederik Muller, 1893, 135.

⁹⁰ *Catalogue de la bibliothèque précieuse des collections de A.J. Nijland*. Amsterdam/Den Haag: De Vries and Nijhoff, 1913, 46, lots 387-388. My thanks to Merle Lammers for drawing this auction to my attention.

⁹¹ *Boekverkooping liquidatie Firma R.W.P. De Vries*. Amsterdam: Hertzberger & Houthakker, 1934, 37, lot 530. Menno Hertzberger, *Bibliotheken – Bibliothèques*, auction 12-14 October 1936, 34, lot 555.

⁹² See the recent thematic issue of *Quaerendo*, volume 51, issues nos. 1-2, 'European Dimensions of Popular Print Culture', 5-215.

⁹³ For later international examples, see Richard Cheek, *Playing Soldier. The Books and Toys that Prepared Children for War, 1871-1918*. New York: Grolier Club, 2018, especially 187-191.

peace-loving Dutch with a reason to fight. At the same time, these schoolbooks fit in a broader pattern of the commercialisation of atrocity and of a public fascination with the spectacle of violence in the Dutch Republic.⁹⁴ In a country with relatively few executions and little formalised state-organised violence, the public became ever more interested in images and literature of violence. That some of this violence had once been committed on Dutch soil, even a century ago, was shocking enough to be worthy of constant reiteration. Those who abhor violence can equally be mesmerised by it.

Appendix – Bibliography of the *Nieuwe Spiegel der Jeugd* (1674-1800)

The following bibliography is organised chronologically by (earliest possible) date of publication; many editions of the *Nieuwe Spiegel* are published without a stated date of printing.

Copies of the *Nieuwe Spiegel* regularly surface in the antiquarian trade. I have included reference to these in my bibliography, even if their present location is unknown, because most editions are very rare. Sometimes a reference to the antiquarian trade provides the only known indication of the existence of an edition.

Due to the Covid-19 pandemic, I was unable to inspect copies of all extant editions in person, but thanks to the generous help of many friends and librarians I was able to see scans of almost all surviving editions. In particular I wish to thank Paul Dijstelberge, Kasper van Ommen, Suzanne Karr Schmidt, Jacob van Sluis and Steven Van Impe.

Abbreviations used:

Buijnsters – P.J. Buijnsters and Leontine Buijnsters-Smets, *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken, 1700-1800* (Zwolle: Waanders, 1997)

KBH – Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

STCN – Short Title Catalogue Netherlands

UBA – Universiteitsbibliotheek, Amsterdam

UBL – Universiteitsbibliotheek, Leiden

USTC – Universal Short Title Catalogue

⁹⁴ Frans-Willem Korsten, et al., ‘Imagineering, or what Images do to People: Violence and the Spectacular in the Seventeenth-Century Dutch Republic’, in: *Cultural History* 10 (2021), 1-30. Michel van Duijnen, *A Violent Imagination: Printed Images of Violence in the Dutch Republic, 1650-1700*. PhD thesis, Vrije Universiteit Amsterdam, 2019.

1. *Nieuwe spiegel der jeught, ofte Fransche tyranny* (Amsterdam: Jan Claesz ten Hoorn, 1674). Presumably printed with a preface dated 12 July 1674. USTC 1532744.
No copies known. Advertised in the *Amsterdamsche Saterdaeghse Courant*, no. 22, 2 June 1674 and *Amsterdamsche Saturdaeghse Courant*, no. 26, 30 June 1674. Also cited in *Catalogue de la bibliothèque précieuse des collections de A.J. Nijland* (Amsterdam/Den Haag: De Vries and Nijhoff, 1913), p. 46, lot 387.
2. *Nieuwe spiegel der jeught, ofte France tijranny* (Amsterdam: Jacobus (I) Konijnenbergh, 1674). USTC 1532745.
No copies known. Advertised in the *Amsterdamsche Dingsdaegse Courant*, no. 35, 28 August 1674.
3. *Nieuwe spiegel der jeucht, of France tirannie* (Amsterdam: Jacobus Bouman, 1674). USTC 1532746.
No copies known. Advertised in the *Amsterdamse Donder-daghsche Courant*, no. 36, 6 September 1674, *Amsterdamse Saturdaghse Courant*, no. 39, 29 September 1674 and *Amsterdamse Donder-daghsche Courant*, no. 44, 1 November 1674.
4. *Nieuwe spiegel der jeught, of Fransche tyranny* (Amsterdam: Jacobus Bouman, [1674-1708]). 8°, A-H8, pp. 128. USTC 1570717.
Copies known (1): Bibliothek der Franckeschen Stiftungen zu Halle, 111 F 11.
5. *Nieuwe spiegel der jeught, of Fransche tyranny* (Amsterdam: Jacobus Bouman, 1676). USTC 1570718.
No copies known. Inferred from the preface signed 16 October 1676 in the 1680 Bouman edition (no. 7).
6. *Nieuwe spiegel der jeught, of Fransche tyranny* (Amsterdam: Casparus Lootsman, [1676-1711]). 8°, A-H8, pp. 128. STCN Fingerprint: ooooo8 – b1 A2 b\$ic : b2 H5 \$ver
Preface dated 12 July 1674, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools of Amsterdam. Woodcut family 2. STCN 182288269; USTC 1570719.
Copies known (1): Universiteitsbibliotheek Utrecht, 333 K 65 (wanting pp. 15-16 and 39-42).
7. *Nieuwe spiegel der jeught, of Fransche tyranny* (Amsterdam: Jacobus Bouman, 1680). 8°, A-H8, pp. 128. STCN Fingerprint: 168008 – b1 A2 erl : b2 H5 och
Preface dated 16 October 1676, signed Jacobus Bouman. Dedicated to the regents of the schools of Amsterdam. Woodcut family 1. STCN 097924105; USTC 1816334.
Copies known (1): UBA, 1520 F 26.
8. [*Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny*] (Amsterdam: Abraham (I) van der Putte, [1682-1716]). 8°, A-H8. STCN Fingerprint: ooooo8 – b1 A2 sy\$: b2 H5 en\$
Woodcut family 3. STCN 384114520; USTC 1830672.
Copies known (2): UBA, OK 06-1926 (wanting title-page); copy sold on Catawiki on 1 February 2019 for €142 (present location unknown).

9. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Amsterdam: [for] widow Gijsbert de Groot; Colophon: Heerenveen, Melchisedek Olingius, [1692-1717]). 8°, A-H8. STCN Fingerprint: ooooo8 – b1 A2 n\$'t : b2 H5 ersc
Woodcut family 1. STCN 138982929; USTC 1570720; Buijnsters 1161.
Copies known (1): UBL, BKNOOG 347.
10. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Deventer: widow Enoch de Vries, [1702-1750]). 8°, A-H8, pp. 128. STCN Fingerprint: ooooo8 – b1 A2 \$zy : b2 H5 ersc
Preface undated, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools in the United Provinces. Woodcut family 1. STCN 31524416X.
Copies known (2): Deventer Athenaeumbibliotheek, DI XVIII 168; UBL, BKNOOG 346.
11. *Nieuwe spiegel der jeugt, of Fransche tyranny* (Deventer: widow Enoch de Vries, [1702-1750]). 8°, A-H8, pp. 128. STCN Fingerprint: ooooo8 – b1 A2 \$nu : b2 H5 ch\$
Preface undated, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools in the United Provinces. Woodcut family 1. STCN 303778830.
Copies known (1): Deventer Athenaeumbibliotheek, DI XVIII 126.
12. *Nieuwe spiegel der jeught, of Fransche tyranny* (Utrecht: widow Jurriaen van Poolsum, 1707). 8°, A-H8, pp. 128. STCN Fingerprint: 170708 – *b1 A3 \$gep : b2 H5 \$ver
Preface undated, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools in the United Provinces. Woodcut family 4. STCN 329684353; Buijnsters 1162.
Copies known (1): UBA, OG 63-1832.
13. *Nieuwe spiegel der jeugt, of Fransche tyranny* (Utrecht: widow Jurriaen van Poolsum, 1709). 8°, A-H8, pp. 128. STCN Fingerprint: 170908 – b1 A2 en\$n : b2 H5 \$ve
Preface undated, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools in the United Provinces. Woodcut family 4. STCN 333687485; Buijnsters 1163.
Copies known (3): UBA, OK 63-2726; University at Buffalo (NY), DJ190.N54 1709; Bibliothèque Nationale de France (Paris).
14. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Amsterdam: [for] widow Gijsbert de Groot; Colophon: Heerenveen, Melchisedek Olingius, 1710). 8°.
No copies known. Cited in Gerrit van Rijn, *Catalogus eenen belangrijke verzameling kinderboeken, kinderspelen en kinderprenten* (Utrecht, 1883), no. 411.
15. *Nieuwe spiegel der jeugt, of Fransche tyranny* (Amsterdam: [for] widow Gijsbert de Groot; Colophon: Heerenveen, Melchisedek Olingius, 1714). 8°, pp. 128.
No copies known. Cited in *Volksvoorlezingen. Nederland in 1672* (Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen, 1860), p. 45.
16. *Nieuwe spiegel der jeugd of Fransche tiranny* (Zwolle: François (I) Clement, [1715-1733]).
No copies known. Cited in *Vente de Livres à Amsterdam chez Frederik Muller, 11-15.12.1905*, lot 1877.

17. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Amsterdam: [for] widow Gijsbert de Groot; Colophon: Sneek, Adam Olingius, 1716). 8°, pp. 128.
 Woodcut family 1.
 Copies known (1): Princeton University Library, Euro 18 40396 (mistakenly dated '1742' in online catalogue).

18. *Nieuwe spiegel der jeugt of Fransche tyranny* (Alkmaar: Jan van Beyeren, [1718-1725]). 8°, pp. 128.
 Dedicated to the regents of the schools of Amsterdam.
 Copies known (1): Currently advertised for sale by Antiquarian Goltzius in Lisse for €1,725 (copy provenance: 'Gerrit Jansen 1726').

19. *Nieuwe spiegel der jeugt, of Fransche tyranny* (Alkmaar: Jan van Beyeren, [1718-1746]). 8°, A-H8, pp. 128. STCN Fingerprint: ooooo8 – b1 A2 en : b2 H5 rs
 Woodcut family 2.
 Copies known (1): Leeuwarden Tresoar, A 1208.

20. *Nieuwe spiegel der jeught, of Fransche tyranny* (Amsterdam: Jacobus (II) Konijnenbergh, 1721). 8°, A-H8, pp. 128. STCN Fingerprint: 172108 – b1 A2 ot : b2 H5 ten\$
 Preface dated 12 July 1674, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools of Amsterdam. Woodcut family 2. STCN 314976787; Buijnsters 1164.
 Copies known (1): UBA, O 62-9227.

21. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franze tiranny* (Amsterdam: [for] heirs of the widow Gijsbert de Groot and Anthony van Dam; Colophon: Workum: Petrus Olingius, 1722). 8°, A-H8, pp. 128. STCN Fingerprint: ooooo8 – b1 A2 at\$: b2 H5 ers
 Preface undated, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools in the United Provinces. Woodcut family 1. STCN 302309888.
 Copies known (1): UBL, 1159 G 8.

22. *Nieuwe spiegel der jeugt, of Fransche tyranny* (Alkmaar: Adriaan Strop, [1725-1775]). 8°, A-H8, pp. 128. STCN Fingerprint: ooooo8 – b1 A2 nde : b2 H5 cho
 Preface undated, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools of Amsterdam. Woodcut family 2. STCN 153302364; Buijnsters 1168.
 Copies known (2): UBA, OK 62-9720; KBH, 26 A 43.

23. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Haarlem: Jan van Lee, [1728-1786]). 8°, A-H8 I1, pp. 130. STCN Fingerprint: ooooo8 – b1 A2 uure : b2 I,\$
 Preface undated, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools in the United Provinces. Wanting woodcut title-page? STCN 318894440.
 Copies known (2): Rijksmuseum Research Library (Amsterdam), 305 F 6; Oude Boekerij Noord-Hollands Archief (Haarlem), OK 9 Spi A.

24. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Amsterdam: Joannes (II) Kanne wet, [1732-1780]). 8°, A-H8. STCN Fingerprint: ooooo8 – b1 A2 t\$di : b2 H5 el\$
 Woodcut family 5. STCN 333678575.
 Copies known (1): UBA, O 61-491.

25. *Nieuwe spiegel der jeugt, of Fransche tyranny* (Amsterdam, [for] Isaak vander Putte; Colophon: Abraham (II) vander Putte, [1733-1748]). 8°, A-H8, pp. 128. STCN Fingerprint: oooooo8 – b1 A2 et\$: b2 H5 eten
 Prefaced undated, signed I. vander Putte. Woodcut family 3. STCN 183914740.
 Copies known (2): Rijksmuseum Research Library (Amsterdam), 305 F 5 (lacks A2); KBH, 3172 G 40.

26. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Amsterdam: Joannes (II) Kannewet, 1738). 8°, A-H8, pp. 127 [1]. STCN Fingerprint: 173808 – b1 A2 an : b2 H5 nde
 Preface undated, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools in the United Provinces. Woodcut family 5. STCN 362762236; Buijnsters 1165.
 Copies known (1): UBA, OK 80-909.

27. *Nieuwe spiegel der jeugd, of France tiranny* (Zwolle: D. Rampen, 1739). 8°, A-H8, pp. 128.
 Woodcut family 1.
 Copies known (2): Newberry Library (Chicago), 3A 1694; copy sold by Bubb Kuyper Auctions on 24 November 2021 for €300 (present location unknown).

28. *Nieuwe spiegel der jeugt, of Fransche tyranny* (Den Haag: Cornelis van Zanten, 1740). 8°, A-H8 I4, pp. 136. STCN Fingerprint: 174008 – b1 A2 ged : b2 I3 ta
 Preface undated, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools in the United Provinces. Woodcut family 4. STCN 317257439; Buijnsters 1167.
 Copies known (1): KBH, 2216 C 12.

29. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Amsterdam: Joannes (II) Kannewet, 1740). 8°, A-H8. STCN Fingerprint: 174008 – b1 A2 an : b2 H5 e\$bi
 Woodcut family 5. STCN 194918904; Buijnsters 1166.
 Copies known (2): UBA, OK 63-6595; KBH, 1090 E 32.

30. *Nieuwe spiegel der jeugd, of France tiranny* (Amsterdam: [heirs of the widow] Gijsbert de Groot Keur, 1740). 8°, A-H8, pp. 128.
 Woodcut family 1.
 Copies known (2): Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience (Antwerpen), 619565 [C2-551 i]; Universitäts- und Landesbibliothek Münster, RD 428.

31. *Nieuwe spiegel der jeugt, of Fransche tyranny* (Medemblik: Pieter Jordaan, 1741). 8°, A-H8, pp. 128. STCN Fingerprint: 174108 – b1 A2 \$be : b2 H5 \$v
 Preface undated, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools in the United Provinces. Woodcut family 2. STCN 279924941.
 Copies known (1): KBH, 2216 C 17.

32. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Nijmegen: Matthijs de Goeye, [c. 1741?]). 8°.
 No copies known. Cited in Gerrit van Rijn, *Catalogus einer belangrijke verzameling kinderboeken, kinderspelen en kinderprenten* (Utrecht, 1883), no. 410.

33. *Nieuwe spiegel der jeugt, of Fransche tyranny* (Alkmaar: Jan van Beyeren and Jacob Maagh, [1741-1746]). 8°, A-H8, pp. 128. STCN Fingerprint: ooooo8 – b1 A2 e\$g : b2 H5 vers
 Preface undated, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools of Amsterdam. Woodcut family 2. STCN 153304995; Buijnsters 1171.
 Copies known (1): KBH, 26 A 44.

34. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Fransche tiranny* (Utrecht: Willem Jan Reers, 1742). 8°, A-H8, pp. 127 [1]. STCN Fingerprint: 174208 – b1 A2 nd : b2 H5 nde\$
 Preface undated, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools in the United Provinces. Woodcut family 4. STCN 237862808; Buijnsters 1169.
 Copies known (10): KBH, 26 A 42; KBH, NOM T 25 B; Universiteitsbibliotheek Nijmegen, OD 1315 d 56; Universiteitsbibliotheek Tilburg, KBSK 002 A 017; Utrechts Archief, PK: XVI D 30; Princeton University Library, Euro 18 40395; Bibliothèque Nationale de France (Paris); Private collection Arthur der Weduwen (St Andrews); Private collection Fred Bijsmans (the Netherlands); copy advertised for sale by Antiquarian Charbo's in Amsterdam in 2021.

35. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Amsterdam: Joannes (II) Kannewet, 1743). 8°, A-H8. STCN Fingerprint: 174308 – b1 A2 an : b2 H5 end
 Woodcut family 5. STCN 408356634; Buijnsters 1170.
 Copies known (2): UBA, OK 06-2105; copy sold by Zwiggelaar Auctions on 6 December 2016 for €80 (present location unknown).

36. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Amsterdam: [heirs of the widow] Gijsbert de Groot Keur, 1744). 8°, A-H8, pp. 128.
 Copies known (1): copy previously advertised for sale by Antiquarian Kok in Amsterdam in 2020 (present location unknown).

37. *Nieuwe spiegel der jeugd, of France tiranny* (Amsterdam: heirs of the widow Gijsbert de Groot Keur, [c. 1750]). 8°, A-H8, pp. 128.
 Woodcut family 1.
 Copies known (1): Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience (Antwerpen), K 34806 [S1-515 i].

38. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Amsterdam: Adam Meyer, [1750-1800]). 8°.
 Buijnsters 1178.
 No copies known. Cited in Gerrit van Rijn, *Catalogus eener belangrijke verzameling kinderboeken, kinderspelen en kinderprenten* (Utrecht, 1883), no. 412.

39. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Amsterdam: Joannes (II) Kannewet, 1751). 8°, A-H8. STCN Fingerprint: 175108 – b1 A2 op : b2 H5 l\$of
 Woodcut family 5. STCN 408497750.
 Copies known (1): KBH, GW A112157.

40. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Amsterdam: Joannes (II) Kannewet, 1752). 8°, A-H8. STCN Fingerprint: 175208 – b1 A2 ope : b2 H5 l\$of\$
Woodcut family 5. STCN 353212601.
Copies known (2): UBA, OK 84-97; Bibliotheek Middelburg, Magazijn KLUIS 1085 E 24.

41. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Amsterdam: Joannes (II) Kannewet, [c. 1752]). 8°, A-H8, pp. 127 [1]. STCN Fingerprint: 000008 – b1 A2 at\$: b2 H5 el\$
Preface undated, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools in the United Provinces. Woodcut family 5. STCN 168387875; Buijnsters 1172.
Copies known (10): KBH, 26 A 45; KBH, 3175 G 33; KBH, NOM T 25 A; UBA, OK 63-2611; Rijksmuseum Research Library (Amsterdam), 345 A 82 (copy sold by Bubb Kuyper Auctions, 17 May 2022); UBL, 1202 H 31; Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit Amsterdam, XR.05901; Universiteitsbibliotheek Gent, BIB. HIST.000757; Bibliothèque Geneve; Private collection Merle Lammers (copy sold on Catawiki, 19 November 2021).

42. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Fransche tiranny* (Deventer: Henricus Wilhelmus Bos, [1752-1757]). 8°.
No copies known. Cited in *Catalogue d'une belle collection de livres provenant de feu E.W. Berg* (Amsterdam: De Vries, 1910), lot 1568.

43. *Nieuwe spiegel der jeugd, of France tiranny* (Amsterdam: heirs and widow Jacobus (I) van Egmont, [1757-1787]). 8°, A-H8, pp. 128. STCN Fingerprint: 000008 – b1 A2 eke : b2 H5 og\$v
Preface undated, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools in the United Provinces. Woodcut family 1. STCN 173695663; Buijnsters 1176.
Copies known (3): KBH, 26 A 47; Bibliotheek Rotterdam, 1388 H 31; Bodleian Library (Oxford), Mason FF 145.

44. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Gorinchem: Teunis (I) Horneer, 1758). 8°, A-H8, pp. 127 [1].
No copies known. Inferred from a ‘photomechanical reproduction’ previously advertised for sale by Antiquarian Koolboeken in Veenendaal in June 2021.

45. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Haarlem: Jan van Lee, 1760). 8°, A-H8, pp. 127 [1]. STCN Fingerprint: 176008 – b1 A2 \$ho : b2 H5 aa
Preface undated, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools in the United Provinces. Woodcut family 1. STCN 298964937; Buijnsters 1173.
Copies known (4): Gemeentearchief Den Haag, BNR 965-699; Oude Boekerij Noord-Hollands Archief (Haarlem), OK 9 Spi B; copy sold on Catawiki on 24 January 2016 for €48 (present location unknown); copy previously advertised for sale in 2020 by Antiquarian Van der Steur in Den Haag (present location unknown).

46. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* ([Deventer]: Jan de Lange, 1761). 8°.
 No copies known. Cited in *Catalogue de la bibliothèque précieuse des collections de A.J. Nijland* (Amsterdam/Den Haag: De Vries and Nijhoff, 1913), p. 46, lot 387.

47. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Amsterdam: Hendrik vander Putte, [1761-1770]). 8°, A-H8, pp. 125 [3]. STCN Fingerprint: ooooo8 – b1 A3 en : b2 H5 d\$
 Preface undated, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools in the United Provinces. Woodcut family 2. STCN 337893063; Buijnsters 1174.
 Copies known (3): UBA, O 61-553; UBA, OK 63-6115; copy advertised for sale for €1,635 by Antiquarian Van der Steur in Den Haag in 2021.

48. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Deventer: Jan de Lange, 1770). 8°, A-H8.
 STCN Fingerprint: 177008 – b1 A2 ld\$: b2 H5 g\$ve
 Woodcut family 1. STCN 315244550; Buijnsters 1175.
 Copies known (1): UBL, BKNOOG 348.

49. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (1773).
 No copies known. Cited in Hendrikus Pomes, *Over Van Alphen's Kindergedichtjes* (1908), p. 107. No information on place or publisher supplied.

50. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Amsterdam: heirs of the widow Jérónimus Ratelband and Johannes Bouwer, [1775-1800]). 8°, A-H8. STCN Fingerprint: ooooo8 – b1 A2 ew : b2 H5 el\$o
 Woodcut family 5. STCN 315353619.
 Copies known (3): UBA, OK 63-2610; Streekarchief Midden-Holland (Gouda), 541 D 3; Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf, HM -2-16.

51. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Amsterdam: heirs of the widow Jérónimus Ratelband and Johannes Bouwer, [1775-1800]). 8°, A-H8. STCN Fingerprint: ooooo8 – b1 A2 gew : b2 H5 el\$o
 Woodcut family 5. STCN 184381134; Buijnsters 1177.
 Copies known (3): KBH, 26 A 46; UBL, 1159 F 27:1; Private collection Paul Hoftijzer, Oegstgeest.

52. *Nieuwe spiegel der jeugd, of Franse tiranny* (Deventer: Jan de Lange, 1778). 8°, A-H8, pp. 128. STCN Fingerprint: 177808 – b1 A2 d\$d : b2 H5 g\$v
 Preface undated, signed N.N. Dedicated to the regents of the schools in the United Provinces. Woodcut family 1.
 Copies known (1): Universiteitsbibliotheek Groningen, VD 77.

Bibliography

Amsterdamsche Dingsdaegse Courant, no. 35, 28 August 1674.
Amsterdamsche Saterdaeghse Courant, no. 22, 2 June 1674.

Amsterdamsche Saturdaeghse Courant, no. 26, 30 June 1674.

Amsterdamse Donder-daghsche Courant, no. 36, 6 September 1674.

Amsterdamse Donder-daghsche Courant, no. 44, 1 November 1674.

Amsterdamse Saturdaghse Courant, no. 39, 29 September 1674.

Baggerman, Arianne, Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 2005.

Bekkering, Harry, et al. (eds.), *De hele Bibelebontseberg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de Middeleeuwen tot heden*. Amsterdam: Querido, 1989.

Boekholt, P.Th.F.M., E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland*. Assen: Van Gorcum, 1987.

Boekverkooping liquidatie Firma R.W.P. De Vries. Amsterdam: Hertzberger & Houthakker, 1934.

Boerma, Nico, et al., *Kinderprenten, Volksprenten, Centsprenten, Schoolprenten: Populaire grafiek in de Nederlanden, 1650-1950*. Nijmegen: Vantilt, 2014.

Booy, E.P. de, *Weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw*. Utrecht: Stichtse Historische Reeks, 1977.

Breen, J.C., ‘Gereformeerde populaire historiographie in de 17de en 18de eeuw’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 37 (1922), 254-273.

Brink, Jan ten, *Nieuwe Fransche Tiranny*. Amsterdam: Johannes van der Hey, 1814.

Brink, Kees van den, ‘Spiegels van Vaderlands liefde. Nationalisme in het geschiedenisonderwijs in de Nederlanden in de zeventiende eeuw’. BA thesis, University of Utrecht, 2017.

Buijnsters, P.J., Leontine Buijnsters-Smets, *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken, 1700-1800*. Zwolle: Waanders, 1997.

Carnelos, Laura, Elisa Marazzi, ‘Children and Cheap Print from a Transnational Perspective’, in: *Quaerendo* 51 (2021), 189-215.

Catalogue de la bibliothèque précieuse des collections de A.J. Nijland. Amsterdam/Den Haag: De Vries and Nijhoff, 1913.

Catalogus eener belangrijke verzameling kinderboeken, kinderspelen en kinderprenten. Utrecht: G. van Rijn, 1883.

Catalogus van een extra fraaye en uitmuntende verzameling boeken. Amsterdam: Jan Willem Smit, [1785].

Cheek, Richard, *Playing Soldier. The Books and Toys that Prepared Children for War, 1871-1918*. New York: Grolier Club, 2018.

Cillessen, Wolfgang, ‘Der Spiegel der jeugd. Ein kinderbuch als Medium der Geschichtserinnerung in den Niederlanden (1614-1813)’, in: Hans Peterse (eds.), *Süss scheint der Krieg den Unerfahrenen*. Göttingen: V&R Unipress, 2006, 51-134.

Clercq, E. de, ‘De taak der vrouw in zake kinderlectuur en kinderbibliotheken’, in: C.M. Werker-Beaujon, et al. (eds.), *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk*. Amsterdam: Elsevier, 1914, 106-107.

Daalder, D.L., *Wormcruyt met suycker*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1950.

De Spiegel der Jeugd of Nieuwe Fransche Tiranny. Amsterdam: P. van Leeuwen, 1793.

Der Tiranny der Jacobynsche Factie in Frankryk. S.l.: for the author, 1793.

Dietz, Feike, *Lettering Young Readers in the Dutch Enlightenment: Literacy, Agency and Progress in Eighteenth-Century Children's Books*. London: Palgrave Macmillan, 2021.

Drees, Marijke Meijer, *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650*. Den Haag: Sdu, 1997.

Duijnen, Michel van, *A Violent Imagination: Printed Images of Violence in the Dutch Republic, 1650-1700*. PhD thesis, Vrije Universiteit Amsterdam, 2019.

Eeghen, I.H. van, *De Amsterdamse Boekhandel, 1680-1725*. 5 vols., Amsterdam: Scheltema & Holkema, 1960-1978.

Effen, Justus van, *De Hollandsche Spectator. Aflevering 61-105: 26 mei 1732 – 27 oktober 1732*, edited by W.R.D. van Oostrum. Leiden: Astraea, 1999.

Engelsche Tieranny. Amsterdam: Hendrik Gartman, 1781; 2nd edition in 1782.

Gebhard Jr., J.F., 'Een Dagboek uit het "Rampjaar" 1672', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 8 (1885), 45-116.

Goinga, Hannie van, *Alom te bekomen: veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800*. Amsterdam: De Buitenkant, 1999.

Haks, Donald, *Vaderland en Vrede: Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog, 1672-1713*. Hilversum: Verloren, 2013.

Hartog, Jan, *De Patriotten en Oranje van 1747-1787*. Amsterdam: G.L. Funke, 1882.

Hooghe, Romeyn de, *Spiegel der Fransse Tyranny*. S.l.: s.n., 1673 (Rijksmuseum, Amsterdam: RP-P-OB-77.183).

Jagersma, Rindert, Joanna Rozendaal, 'Female Book Ownership in the Eighteenth-Century Dutch Republic. The Book Collection of Paper-Cutting Artist Joanna Koerten (1650-1715)', in: *Quaerendo* 50 (2020), 109-140.

Korsten, Frans-Willem, et al., 'Imagineering, or what Images do to People: Violence and the Spectacular in the Seventeenth-Century Dutch Republic', in: *Cultural History* 10 (2021), 1-30.

Lennep, F.J.E. van, 'Amsterdammers in 's-Graveland', in: *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 51 (1959), 93-169.

Modderman, J.F.A., *Bodegraven in 1672*. Woerden: Stichting Stichts-Hollandse Bijdragen, 1972.

Munt, Annette, 'The Impact of the Rampjaar on Dutch Golden Age Culture', in: *Dutch Crossing* 21 (1997), 3-51.

Nederlands Verquikking, of d'Ontwaekte Leeuw. Amsterdam: Jan Claesz ten Hoorn, 1673.

Nederlandsche Letterkunde. Populaire Prozaschrijvers der XVIIe en XVIIIe eeuw. Amsterdam: Frederik Muller, 1893.

Nierop, Henk van, *The Life of Romeyn de Hooghe, 1645-1708: Prints, Pamphlets, and Politics in the Dutch Golden Age*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.

Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding, voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in het Koningrijk der Nederlanden voor het jaar 1871. Den Haag: Van Cleef, 1871.

Nieuwe Spiegel der Jeugd, of Britsche Tyranny. Harlingen: wed. Klaas Jansz de Vries, [1780].

Nieuwe Spiegel der Jeugd of de Fransche Tyrannij in Nederland. Utrecht: J.J.H. Kemmer, 1870.

Nieuwe Spiegel der Jeught, Of Fransche Tyrannye: Zijnde een kort verhael van den Oorspronck en Voort-ganck deses Oorloghs; Als mede de schrickelijcke en onmenschelijcke wreetheyt en grouwelen door de Fransen in Nederlant en elders bedreven. Amsterdam: Jacobus Bouman, 1680.

Nimwegen, Olaf van, *De Veertigjarige Oorlog, 1672-1712*. Amsterdam: Prometheus, 2020.

Ordre en reglement op de schoolen ten platten lande. Arnhem: weduwe Hendrik van Goor, 1744.

Ordre waer nae alle school-meesters ende costers ten platten lande in den Gestichte van Utrecht, haer sullen hebben te reguleren. Geaprobeert by de Staten 'slands van Utrecht den xxiiijen, martij 1676. Utrecht: Jacobus van Paddenburg, 1699.

Pettegree, Andrew, Arthur der Weduwen, *The Bookshop of the World. Making and Trading Books in the Dutch Golden Age*. London: Yale University Press, 2019.

Pollmann, Judith, *Memory in Early Modern Europe, 1500-1800*. Oxford: Oxford University Press, 2017.

Pollmann, Judith, 'The Cult and Memory of War and Violence', in: Helmer J. Helmers, Geert H. Janssen (eds.), *The Cambridge Companion to the Dutch Golden Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018, 87-104.

Pomes, H., *Over Van Alphen's Kindergedichtjes. Bijdrage tot de kennis van de opvoeding hier te lande in de achttiende eeuw*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse, 1908.

Quintius, Johannes, *Bodegraven en Swammerdam in brandt*. Amsterdam: Jacob Benjamin, 1673.

Reinders, Michiel, *Printed Pandemonium: Popular Print and Politics in the Netherlands, 1650-72*. Leiden: Brill, 2013.

Schama, Simon, *The Embarrassment of Riches: An interpretation of Dutch culture in the Golden Age*. London: Collins, 1987.

Schoolordre van de stad Zwolle, rakende hare Duitse schoolmeesteren. Zwolle: s.n., 02.09.1691.

School-Reglement, Inde Steden, ende ten Platten Lande, inde Heerlijckheeden, ende Dorpen, staende onder de Generaliteyt. Den Haag: weduwe and erfgenamen Hil-lebrandt van Wouw, 1655.

Schotel, Gilles Dionysius Jacobus, *De illustre school te Dordrecht*. Utrecht: Kemink en zoon, 1857.

Sijs, Nicoline van der, Arthur der Weduwen (eds.), *Franse Tirannie. Het Rampjaar 1672 op school*. Zwolle: Waanders, 2022.

Spieghel der Jeught, Ofte een kort verhael der voornaemste Tyrannie, ende Barbarische Wreetheden, welcke de Spaengiaerden hier in Nederlandt bedreven hebben, aen menich duysent Mensche, geduerende de Nederlantsche Oorloge, ende daervoren. Amsterdam: Otto Barentsz Smient, 1644 (Den Haag KB: GW A106729).

Spiegel der Jeught, ofte Spaense Tyranny. Dordrecht: Symon onder de Linde, 1687.

Steen, Jasper van der, *Memory Wars in the Low Countries, 1566-1700*. Leiden: Brill, 2015.

Veenendaal jr., A.J., (ed.), *De Briefwisseling van Anthonie Heinsius, 1702-1720, deel XIV*. Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1995.

[Verduyn, Adam Thomas], *Oprecht historisch verhael, van't geen voorgevallen is in Bodegraven en Swammerdam, door't invallen en doorbreken der Fransen*. Amsterdam: Jan Rieuwertsz, 1673.

Versluys, J., *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs vooral in Nederland. Derde Gedeelte*. Groningen: W. Versluys, 1878.

Vervolg van de Fransche tyrannie, in Duitslant, en voornamelijk in de Palts gepleegd. Amsterdam: Jan Claesz ten Hoorn, 1674.

Weduwen, Arthur der, 'Druk, lees en huiver: vroege herinneringen aan het Rampjaar', in: *Holland Historisch Tijdschrift* 54 (2022), 193-202.

Weduwen, Arthur der, 'The Dutch book trade and the Disaster Year (1672): crisis, pragmatism and recovery', in: Ann-Marie Hansen, Arthur der Weduwen (eds.), *Publishers, Censors and Collectors in the European Book Trade, 1650-1750*. Forthcoming, Leiden: Brill, 2023.

Weduwen, Arthur der, Andrew Pettegree, *The Dutch Republic and the Birth of Modern Advertising*. Leiden: Brill, 2019.

Weduwen, Arthur der, Andrew Pettegree, *News, Business and Public Information. Advertisements and Announcements in Dutch and Flemish Newspapers, 1620-1675*. Leiden: Brill, 2020.

Weduwen, Arthur der, et al., 'Book trade catalogues: from bookselling tool to book historical source', in: Arthur der Weduwen, et al. (eds.), *Book Trade Catalogues in Early Modern Europe*. Leiden: Brill, 2021, 3-32.

[Wicquefort, Abraham de], *Advis fidelle aux veritables Hollandois. Touchant ce qui s'est passé dans les villages de Bodegrave et Swammerdam*. [Den Haag: Johannes and Daniel Steucker], 1673.

[Wicquefort, Abraham de], *De Fransche tyrannie, dat is: Oprecht en waerachtig verhael van de grouwelijke wreetheden tot Bodegraven, Swammerdam en elders door de Fransen gepleegd*. Amsterdam: Jan ten Hoorn, 1674.

[Wicquefort, Abraham de], *Frantzösische Tyraney. Das ist: Umständlich-waarhaffte Erzählung der Grausamkeiten, so durch die Frantzosen in denen Niederlanden zeit hero verübet worden*. [Amsterdam: Jan ten Hoorn?], 1674.

Hugo Rijpma

Nut, gemak en genoegen

Nederlandstalige kunstenaarshandleidingen 1800-1850.¹

Abstract

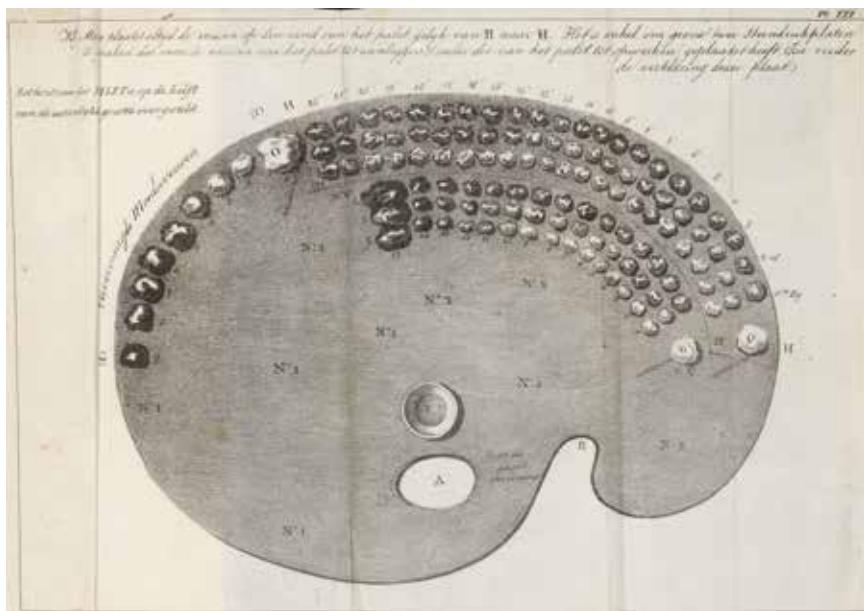
This article provides the first overview of Dutch artists' manuals, published in the first half of the nineteenth century. These instructional books tell the reader what materials to use and how to apply them in order to successfully make an artwork. Contemporary researchers have used artists' manuals as a source of historical information for technical research of historical objects. However, the focus on the technical information results in a lack of consideration for other aspects of published manuals. The present article is aimed precisely at that: what can non-technical texts, material form and cultural-social context tell us about artists' manuals?

Keywords: 19e eeuw, kunstenaarshandleidingen, handleidingen, techniekenboek, Art History, painting manuals, 19th century.

Technisch onderzoek is niet meer weg te denken uit de kunsthistorische wetenschap. Naast materiële analyse valt daar ook de atelierpraktijk van kunstenaars en de geschiedenis van technische kennis onder. Om beter te begrijpen hoe nieuwe technieken gedeeld werden, maken wetenschappers onder meer gebruik van kunstenaarshandleidingen als bron. Dit zijn geschreven en gedrukte werken met instructies over vaardigheden en materialen.² Deze bronnen herbergen een schat aan contemporaine informatie voor onderzoek naar de geschiedenis van technieken en materialen. Op basis van deze informatie

1 Ik dank Jenny Reynaerts en Geert-Jan Koot voor het lezen en becommentariëren van eerdere versies van dit artikel.

2 Leslie Carlyle, *A critical analysis of artists' handbooks, manuals and treatises on oil painting published in Britain between 1800-1900: with reference to selected eighteenth-century sources*. (Ph.D. diss.), London: Courtauld Institute of Art/University of London, 1991; Maartje Stols-Witlox, *Historical recipes for preparatory layers for oil paintings in manuals, manuscripts and handbooks in North West Europe, 1550-1900: analysis and reconstructions*. (Ph.D. diss.), Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2014.

Figuur 1. Handboek voor jonge beoefenaars & liefhebbers der schilderkunst, of volledige aanwijzing ter vervaardiging van allerlei soorten van schilderwerken (Breda: Broese & comp., [1830]-1831), plaat VII. Exemplaar: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek van Amsterdam OTM: K 85-375

kunnen bijvoorbeeld reconstructies van grondlagen of vernissen worden uitgevoerd of de verspreiding van nieuwe pigmenten in kaart worden gebracht.³

Zoals alle boeken, werden ook deze handleidingen beïnvloed door de tijd en maatschappij waarbinnen ze gemaakt werden. Hoe dat in zijn werk ging wordt in dit artikel beschreven aan de hand van dertien Nederlandstalige publicaties uit de periode 1800-1850. Er wordt in kaart gebracht hoe ontwikkelingen in de kunstwereld bepalend zijn geweest voor de verschijningsvorm en inhoud van de handleidingen, aan de hand van de extratekstuele en niet-inhoudelijke aspecten van deze uitgaven. Een boek is meer dan alleen de gedrukte tekst en het zijn juist de randzaken waaraan de intenties van de makers kunnen worden afgeleid. De potentiële lezer wordt door de makers van een uitgave (auteur, uitgever en drukker) op twee manieren verleid om voor hun uitgave te kiezen. Ten eerste kiezen zij voor een bepaalde materiële vorm van de uitgave, bijvoorbeeld de

³ Thijs Hagendijk, *Reworking Recipes : Reading and Writing Practical Texts in the Early Modern Arts.* (Ph.D. diss.), Utrecht: Universiteit Utrecht, 2020.

maatvoering: folio, kwarto of octavo. Of het boek kan oblong gedrukt zijn en voorzien van illustraties, al dan niet gekleurd. Daarnaast kan ook de kwaliteit van het papier een indicatie geven van welk publiek de makers voor ogen hadden. De andere manier waarop de lezers verleid werden betreft de positionering van het werk binnen een bibliografische en culturele context. Bestonden er op dat moment andere recent uitgegeven handleidingen en hoe verhielden die zich tot elkaar? Is het werk meerdere keren uitgegeven en wat voor publicaties verschenen nog meer bij de desbetreffende uitgever? Aanwijzingen daarvoor kunnen gevonden worden in de niet-technische inhoud van het boek, zoals de inleiding en het nawoord. Ook recensies kunnen informatie geven over de positie van een handleiding ten opzichte van eerder verschenen werk en de ontvangst door het publiek. Daarnaast konden de keuzes van de makers beïnvloed zijn door de culturele veranderingen die op dat moment speelden.

Het corpus kunstenaarshandleidingen dat voor dit onderzoek gebruikt wordt, is gekozen aan de hand van enkele criteria. Er moet voldoende materiële variatie bestaan tussen de boeken en ten behoeve van de bibliografische context is het van belang om een korte periode en klein taalgebied te kiezen. Daarom is voor dit onderzoek gekozen voor Nederlandstalige kunstenaarshandleidingen die verschenen in de eerste helft van de negentiende eeuw. vergeleken met eerdere periodes verschenen toen relatief veel handleidingen met ruime variatie in de materiële vorm.⁴ Daarnaast onderging de kunstwereld destijds een aantal duidelijk gedefinieerde ontwikkelingen die in de recente monografie over 19^e-eeuwse schilderkunst in Nederland door Jenny Reynaerts beschreven zijn.⁵ Voor de selectie van het corpus is gebruik gemaakt van de omvangrijke collectie kunstenaarshandleidingen van het Rijksmuseum. De sterke groei van deze collectie is sinds 2005 mogelijk gemaakt door het Receptuurboekenfonds.

Kunstenaarshandleidingen als onderwerp van onderzoek

Er bestaat geen bibliografie van Nederlandstalige kunstenaarshandleidingen. In 1993 is een inventarisatie gemaakt van publicaties op het gebied van

⁴ Leslie Carlyle, *The artist's assistant: oil painting instruction manuals and handbooks in Britain 1800-1900: with reference to selected eighteenth-century sources*. London: Archetype, 2001.

⁵ Jenny Reynaerts, *Spiegel van de werkelijkheid: 19de-eeuwse schilderkunst in Nederland*. Brussel: Mercatorfonds, 2019.

kunsttheorie en esthetica voor de periode 1670-1820,⁶ waarin handleidingen grotendeels ontbreken. De Britse onderzoeker Leslie Carlyle promoveerde in 1991 op haar overzicht van Engelstalige negentiende-eeuwse kunstenaarshandleidingen. Daaruit volgde de publicatie *The artist's assistant* (2001).⁷ Aansluitend is Maartje Stols-Witlox in 2014 gepromoveerd op recepten voor grondlagen in handleidingen uit Noord- en West-Europa 1500-1900.⁸ In de daar bijgevoegde bibliografie heeft zij alleen publicaties opgenomen waarin recepten voor grondlagen genoemd worden, inclusief Nederlandstalige.⁹ Enkele daarvan worden ook in dit artikel behandeld. In *From reading to painting: authors and audiences of Dutch recipes for preparatory layers for oil painting* (2017) gaat Stols-Witlox in op de vraag of kunstenaars daadwerkelijk handleidingen gebruikten.¹⁰ Ze toont aan dat de technische informatie in kunstenaarshandleidingen vaak up-to-date was en daarom relevant voor beroepskunstenaars, maar dat het ook veel voorkwam dat recepten meerdere keren opnieuw werden overgenomen in latere publicaties en tegen die tijd hun relevantie verloren. In Nederland is door de Universiteit van Utrecht in 2015 het ARTECHNE project opgezet om onderzoek naar de overdracht van techniek in de kunst te stimuleren. Onderdeel daarvan is een online database van historische recepturen en technieken, waaraan informatie uit handleidingen en andere bronnen wordt toegevoegd.¹¹ Daardoor kan aangetoond worden wanneer technieken en materialen voor het eerst genoemd werden en verspreid raakten.

Lambertus Simis, de afschaffing van het gilde en de nieuwe meester

Traditioneel deelden kunstenaars kennis op immateriële wijze middels het meester-leerling systeem in het atelier en door te reizen. In notitieboekjes legden ze hun kennis vast en ze schreven elkaar brieven, alhoewel zij daarin

⁶ Jacqueline de Man, *Kunst op schrift, een inventarisatie van Nederlandstalige publikaties op het gebied van kunsttheorie en esthetica, 1670-1820*. Leiden: Primavera Pers, 1993. Het ontbreken van handleidingen is wel vreemd, omdat daar altijd wel een vorm van kunsttheorie in is opgenomen.

⁷ Carlyle, *The artist's assistant*.

⁸ Stols-Witlox, *Historical recipes*.

⁹ Idem, appendix 1: 'List of historical sources for recipes for preparatory layers quoted in this thesis'.

¹⁰ Maartje Stols-Witlox, 'From reading to painting', Authors and Audiences of Dutch Recipes for Preparatory Layers for Oil Painting' in: *Early Modern Low Countries* 1 (2017), 71-134.

¹¹ ARTECHNE – *Technique in the Arts, 1500-1950*. Geraadpleegd op 3 november 2021, artechne.wpl.hum.uu.nl.

bijna nooit technische aanwijzingen gaven.¹² Vanaf de zeventiende eeuw werden gedrukte kunstenaarshandleidingen uitgegeven, die vaak door kunstenaars zelf werden geschreven en waarin technische informatie gedeeld werd met een groot publiek.¹³ Door gedrukte handleidingen konden technieken snel verspreid raken. In tegenstelling tot handgeschreven en mondelinge technische kennisoverdracht waren gedrukte handleidingen bovendien niet alleen beschikbaar voor beroepskunstenaars, maar voor iedereen die ze kon betalen en lezen. Bestudering van buitenlandse handleidingen, of Nederlandse vertalingen daarvan, maakte het voor lezers mogelijk om toegang te krijgen tot nieuwe ontwikkelingen uit Engeland, Duitsland en Frankrijk. Informatie in handleidingen was zelden nieuw en origineel. Uitgevers brachten publicaties talloze keren opnieuw in de markt, die op hun beurt soms weer zo goed als complete kopieën waren van veel oudere handleidingen.¹⁴

Vanaf de zeventiende eeuw verschenen met regelmaat boeken waarin verscheidene aspecten van het kunstenaarschap werden uitgelegd, zoals perspectieftekenen, verf maken, wol verven, de opbouw van een compositie, enzovoorts. In het Nederlandse taalgebied werden er in de zeventiende- en achttiende eeuw een aantal handleidingen gemaakt die door de eeuwen heen gebruikt bleven worden. Maartje Stols-Witlox heeft twaalf inboedelcatalogi van Nederlandse kunstenaarsateliers bijeengebracht uit de periode 1667-1792.¹⁵ Daaruit valt op te maken dat enkele Nederlandstalige handleidingen een must waren voor de Nederlandse professionele kunstenaar, maar dat ze veel buitenlandse, voornamelijk Franse, titels op de plank hadden staan. Karel van Mander's *Schilder-boeck* komt in bijna iedere inventaris voor. Tegenwoordig staat dit boek vooral bekend om de schildersbiografieën, maar twee van de drie delen bestaan uit handleidingen. Andere veelvoorkomende Nederlandse titels in de inventarissen zijn Willem Goeree's handleidingen, Gerard de Lairesse's *Groot schilderboek* en de *Grondlegging der tekenkunst* en *Schilderkonst* van Samuel van Hoogstraten. De aanwezigheid van breder opgezette handboeken zoals farmacopees en secreetboeken in de inventarissen wijst erop dat ook die boeken voor kunstenaars belangrijke informatie bevatten. Gedurende de negentiende eeuw vond er in Nederland een significante verandering plaats

¹² Sally Woodcock, 'The Life of a Painter: technical information in painters' biographies and autobiographies published in Britain 1820-1940', in: *Painting Techniques, History, Materials and Studio Practice*, Dublin: IIC preprints, 1998.

¹³ Carlyle, *The artist's assistant*, 1-16.

¹⁴ Idem, 5; in Engeland werd de informatie in veel negentiende-eeuwse handleidingen gebaseerd op *The Practice of Painting and Perspective Made Easy* door Thomas Bardwell uit 1756.

¹⁵ Stols-Witlox, *Historical recipes*, appendix 3.

in het leerproces van jonge kunstenaars door een andere inrichting van de kunstenaarsopleiding. Nadat in 1798 het gilde werd afgeschaft, werden naar Frans model kunstacademies opgericht die een andere methodiek hanteerden. Onder koning Willem I werden deze vanaf 1815 geïnstitutionaliseerd.¹⁶ Voor de sociale rol die de gilden voorheen speelden, kwam nu het familiesysteem in de plaats, dat al eeuwen gangbaar was maar nu belangrijker werd. Er werd onderling getrouwdd tussen kunstenaarsfamilies die al generaties mee gingen, waardoor dynastieën gevormd werden.¹⁷

De eerste grote Nederlandstalige kunstenaarshandleiding van de negentiende eeuw was geschreven door de Amsterdamse 'kladschilder' Lambertus Simis (1755-?), getiteld *Grondig onderwijs in de schilder- en verwkunst*.¹⁸ Het verscheen voor het eerst in Amsterdam bij Hendrik Gartman (1747-1819) in 1801.¹⁹ Gartman had een zaak in de Kalverstraat en gaf sinds 1770 een grote hoeveelheid boeken uit, waaronder handleidingen voor diverse onderwerpen zoals muziek, toneel, geneeskunde en koken. De handleiding van Simis paste daarom goed binnen zijn aanbod.

Het boek werd uitgegeven als gebruiksobject, in standaard kwarto formaat, met een eenvoudige papieren omslag. De opmaak is zonder opsmuk en niet geïllustreerd. De 176 pagina's tellende inhoud is, na een korte inleiding, ingedeeld als een compendium, gelijk verdeeld tussen materialen en technieken.

De opzet en motivatie van deze handleiding was nog geworteld in de traditie van het gildesysteem, voor de transitie naar de academies. Pontificaal op de titelpagina werd vermeld dat Simis een meesterschilder was, wat blijkbaar een belangrijke legitimatie voor de inhoud was. Met meesterschilder doelde Simis op zijn status als meester kladschilder binnen het gilde. Kladschilderen behoorde tot de kunstnijverheid en omvatte een breed spectrum aan toepassingen, zoals muurschilderen, schilderen op glas, behang, hout en vele andere materialen. Simis was gespecialiseerd in het schilderen van huizen, maar schreef ook over het schilderen van koetsen.

¹⁶ Jenny Reynaerts, 'Het karakter onzer Hollandsche school'. *De Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, 1817-1870*. (Ph.D. diss.) Universiteit van Amsterdam: in eigen beheer, 2000, 29-60.

¹⁷ Reynaerts, *Spiegel der werkelijkheid*, 38-39.

¹⁸ Lambertus Simis, *Grondig onderwijs in de schilder- en verwkunst, bevattende eene duidelyke onderichting in den aard, den oorsprong, sterkte en zwakte der verwen, olyeteiten, enz., het bereiden, en behoorlyk, of kwalyk gebruik derzelven, ook over het behandelen der werken, huizen en rydtuigen, galdhout- en marmer-schilderen, vergulden, verzilveren en metaalen als mede over het verlakken en witwerken enz.* Amsterdam: Hendrik Gartman, 1801-1807.

¹⁹ CERL thesaurus, cnpo1334305.

Het is opvallend dat er een apart hoofdstuk is opgenomen, schijnbaar wilkeurig tussen de technische hoofdstukken in, waarin de auteur uitgebreid ingaat op de voorwaarden waar een kladschilder aan moest voldoen om zo genoemd te mogen worden, getiteld *Over de vereischten die een schilder dient te bezitten, om bekwaamd genoemd te kunnen worden.*²⁰ Door het gilde waren de verschillende kunstdisciplines duidelijk gedefinieerd in verschillende niveaus die een kunstenaar kon bereiken door bijvoorbeeld een meesterproef te doen. Ten tijde van het verschijnen van de handleiding van Simis bestond het gilde niet meer. Simis biedt in dit hoofdstuk een oplossing voor het gebrek aan definiëring binnen het vakgebied van kunstenaars door een ervaren kunstenaar in plaats van ‘meester’, ‘bekwaam’ te noemen. Hij voert daar enkele vaardigheden voor aan die een bekwame kunstenaar zou moeten beheersen, net zoals in het gilde gebruikelijk was.

In principe is de handleiding van Simis bedoeld voor het schilderen van huizen ‘aan de binnen- en buitenkant’,²¹ maar het was gericht op een breder publiek dan alleen deze specialisten. In de *Naamlijst van Nederduitsche boeken* werd het beschreven als geschikt voor de beginnende kunstenaar, maar ook nuttig voor de ervaren meester.²² Dat wordt waargemaakt door de brede inhoud. Simis schrijft in de inleiding dat er op dat moment in de Nederlandse taal geen soortgelijk boek bestond. Hij noemt het ‘geheel nieuw in zijne soort’, met ‘geene overneeming van anderen, maar bevat de vruchten van eigen ondervinding’. Daar had hij overigens geen gelijk in, gezien het handboek voor kladschilders van Hendrik Cocq dat in 1771 in Leiden was verschenen al veel van deze informatie bevatte.²³ Het instructieboek van Simis lijkt in opmaak erg op dat van Cocq, maar inhoudelijk is het uitgebreider en toegankelijker, omdat er van de lezer minder voorkennis wordt verwacht. Mogelijk was deze brede opzet de reden dat het al spoedig na verschijnen uitverkocht raakte en tot ver in de twintigste eeuw opnieuw uitgegeven werd.²⁴ Vooral het gedeelte

20 Simis, *Grondig onderwijs*, 107.

21 Idem, IV.

22 Antonij Bernard Saakes, *Naamlijst van Nederduitsche boeken, als mede van Fransche en Latijnsche werken (...) gedurende de jaaren 1790-1848 in ons vaderland uitgekomen*. Amsterdam: Saakes, 1794-1853, deel 3, 298.

23 Hendrik Cocq, *De konst van bereiding, behandeling, bewerking en beschildering der beste soorten van lakken en vernissen, tot haar volkommenheid gebragt, door eene dertig-jaarige oeffening derzelve. Zeer dienstig voor alle liefhebbers der verlakkonst, rytuig- en kladschilders, witwers, enz.* Leiden: Andries Coster, 1771 (Amsterdam, Rijksmuseum, 318 G 27).

24 Lambertus Simis, *Grondig onderwijs in de schilder- en verwkunst : bevattende eene duidelijke onderrigting in den aard, den oorsprong, sterkte en zwakte der verwen, olijeteiten, enz., het bereiden en behoorlijk of kwalijk gebruik derzelven, ook over het behandelen der werken, huizen en rijtuigen,*

over houtimitatie was toonaangevend in zijn tijd en ver daarna en geldt nog steeds als het leidende vakboek voor interieurschilders.²⁵

Zes jaar later verscheen er een tweede deel, waar in het eerste deel nog geen melding van wordt gemaakt. Dit tweede deel was breder opgezet om ook andere schilderdisciplines zoals fijnschilders en jonge leerlingen te bedienen.²⁶ Het begint met een verantwoording waarin explicet benoemd wordt dat dit boek ook voor alle kunstenaars die met olieverf werkten bruikbaar was.²⁷ Daarnaast stelt Simis dat het onvermijdelijk is dat ook andere soorten schilders zijn handleiding kunnen gebruiken. Hij verontschuldigt zich haast voor het overtreden van de afgebakende disciplines van het gilde.

Dit geeft aan dat de handleiding van Simis op een slimme manier zo in de markt werd gezet dat het veel mensen zou interesseren, in een tijd waarin de gilden net waren opgeheven en groepen kunstenaars opnieuw van elkaar onderscheiden moesten worden. Dat droeg bij aan het succes van dit handboek waarvan vooral de eerste, uitverkochte editie van groot belang was voor de Nederlandse kunstwereld.

Een catalogus van verf geschreven tot eigen vermaak

Tot de introductie van de verftube rond 1850 was het bereiden van (olie)verf een technisch lastige klus, waar iedereen die wilde schilderen aan moest geloven. Simis behandelde dit aspect al in zijn handleiding, maar in 1819 verscheen er in Amsterdam een anonieme handleiding waarin dit uitvoeriger werd beschreven, getiteld: *Natuurlijke en oordeelkundige beschrijving der verfwaren*.²⁸ De auteur

gladhout en marmer schilderen, vergulden, verzilveren en metalen, alsmede over het verlakken en witwerken, het maken en gebruiken van lakken en vernissen, het verwen van wollen, saijetten, zijden, enz., over de craijon-pennen en waterverwen, schilderen van papier en het glassnijden, doormengd met vele andere en soortgelijke wetenschappen en kunstgeheimen : alles niet alleenlijk onontbeerlijk voor den leerling, maar ook hoogstnuttig voor den meer ervaren schilder. Amsterdam: erven H. Gartman, 1829-1835, IV: 'dit gaf aanleiding dat men tot eene tweede druk besloot, de eerste uitgave uitverkocht zijnde'. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft in 1992 ook nog een moderne bewerkte versie uitgegeven.

²⁵ *De Jongh Schildersbedrijf BV*. Geraadpleegd 3 november 2021, www.dejonghwaardenburg.nl/ over-ons.

²⁶ Saakes, *Naamlijst van Nederduitsche boeken*, deel 3, 298; deel 4, 362.

²⁷ Simis, *Grondig onderwijs in de schilder- en verwkunst*, 1801, 1-3.

²⁸ Willem van der Vuurst, *Natuurlijke en oordeelkundige beschrijving der verfwaren, met onderscheidene bijvoegsels en aanmerkingen verrijkt, gedurende een aantal van jaren, met veel moeite en zorg, door eigen onderzoek en ondervinding, bijeen verzameld en opgesteld*. Amsterdam: Weduwe Hendrik Gartman, 1819.

wordt niet genoemd in het boek, maar was Willem van der Vuurst (1744 – na 1796), een verhandelaar met een winkel in Amsterdam aan de Buitenkant bij de Buiten-Bantammerstraat. De winkel, inclusief inboedel, werd in 1796 te koop aangeboden.²⁹

Het werk van Van der Vuurst was het eerste boek dat werd uitgegeven door de weduwe van Hendrik Gartman, die vijftien jaar eerder ook de eerste editie van Simis had uitgegeven en in 1819 was overleden. Zij ging door met het uitgeven van educatieve werken, blijkend uit het in hetzelfde jaar verschenen handboek voor notarissen, Griekse spraakkunst, schaken, boekhouden en de hier beschreven kunstenaarshandleiding.

In de inleiding geeft Van der Vuurst aan dat hij alle informatie zelf bijeen heeft gebracht ‘tot eigen vermaak’, waarschijnlijk voortkomend uit zijn werk als verhandelaar. Hij schrijft verder dat hij was overgehaald door zijn vrienden om dit boek te publiceren, wat vaker als argument werd gebruikt door auteurs van handleidingen. Engelse auteurs van handleidingen beroepen zich juist vaak op een hoger doel als motivatie voor het schrijven van hun werk.³⁰ Mogelijk had Van der Vuurst na het opheffen van zijn zaak nog de mogelijkheid om wat aan zijn materiaalkennis te verdienen door deze handleiding te schrijven. Inhoudelijk lijkt het werk inderdaad origineel te zijn en geen vertaling.

De handleiding geeft als een compendium een overzicht van materialen voor het maken van verf, net als de handleiding van Simis. Volgens de inleiding van Van der Vuurst is zijn handleiding gericht op zowel de beginnende als de gevorderde kunstenaar, opnieuw net als het werk van Simis. Naast soorten verf worden er ook andere ingrediënten besproken die nodig zijn voor het kleuren, en hij gaat in op de specifieke eigenschappen en toepassing van ieder ingrediënt. Daarmee geeft hij alle informatie die nodig is om zelf verf te maken. Alles is zeer nauwkeurig en uitvoerig beschreven, wat het geheel omvangrijk maakt.

Op het gebied van verfbereiding overtrof het de handleiding van Simis, waarvan de eerste editie bij dezelfde uitgever tegen die tijd uitverkocht raakte, waardoor dit een geschikte opvolger zou zijn.³¹ Er werd dan ook voor beide publicaties tegelijk door de uitgever geadverteerd.³² Het eerste deel van de tweede editie van Simis verscheen pas tien jaar later. Nederlands-lezende kunstenaars waren daardoor weer door uitgeverij Gartman voorzien van een goede handleiding.

²⁹ *Amsterdamse courant*. Amsterdam: Otto Barentsz Smient, 13-02-1798, 2.

³⁰ Carlyle, *The artist's assistant*, 2.

³¹ Simis, *Grondig onderwijs in de schilder- en verwkunst*, 1829, IV.

³² *Rotterdamsche courant*. Rotterdam: Benjamin Arrenberg, 22-12-1821, 3.

Jonge kunstenaars gaan naar de academie

Vanwege de reorganisatie van de opleiding van jonge kunstenaars gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw werden veel nieuwe kunstopleidingen opgericht.³³ Dat betekende nieuwe bibliotheken waarvan de planken gevuld moesten worden. De bibliotheekinventaris van de invloedrijke kunsteducator Constant Cornelis Huijsmans (1810-1886) geeft een inkijk in welke titels een docent van een kunstopleiding relevant vond om op de planken te hebben.³⁴ Huijsmans was directeur van het Tekениstituut in Breda, ontwikkelde nieuwe lesmethoden en werd in 1865 de eerste tekenleraar aan het nieuwe en prestigieuze Rijks-HBS Koning Willem II (waar hij les gaf aan Vincent van Gogh). De inventaris van zijn uitgebreide en toonaangevende huisbibliotheek is bewaard gebleven, waaruit blijkt dat deze voor het grootste deel bestond uit handleidingen, waarvan opvallend veel dateren uit de 17^e en 18^e eeuw. Veruit de meeste contemporaine handleidingen in zijn bezit waren buitenlands en de enkele Nederlandstalige werken waren voor het grootste deel van ná 1850. Daaruit valt op te maken dat de klassieke kunstenaarshandleidingen belangrijk bleven als lesmateriaal voor jonge kunstenaars. Dit sluit aan bij de trend van toen waarbij sterk werd teruggegrepen naar de kunst van de Gouden Eeuw.³⁵

Door het groeiende aantal kunstenaars en kunstopleidingen ontstond een behoefte aan nieuwe exemplaren van klassieke werken. Het verschijnen van een nieuwe editie van *De Lairesse's Groot schilderboek* in 1836, 124 jaar na de eerste editie, was daarvan een gevolg.³⁶

Dit was inmiddels de zesde Nederlandse editie, maar volgens de titelpagina de '3e verb[eterde]. druk'.³⁷ De eerste vijf edities volgden elkaar snel op, maar tussen de zesde editie en die daarvoor zat 96 jaar.³⁸ Het onderscheidende kenmerk van deze editie van *De Lairesse's handboek* was de kwantiteit: het

³³ Reynaerts, 'Het karakter onzer Hollandsche school', in passim.

³⁴ Wilhelmina Maria Johanna Ignatia van Giersbergen, 'De kunst is geheel en al bijzaak'. *De moeizame carrière van C.C. Huijsmans (1810-1886), tekenmeester in Brabant.* (Ph.D. diss) Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2003.

³⁵ Louis van Tilborgh, Guido Jansen [e. a.], *Op zoek naar de Gouden Eeuw, Nederlandse schilderkunst 1800-1950*. Zwolle: Waanders, 1986.

³⁶ Gerard van Lairesse, *Groot schilderboek of grondig, volledig en beredeneerd onderwijs in de schilderkunst; met voorbeelden uit de kunst-stukken van vroegere en latere meesters*. Amsterdam: P. van Rossen, 1836.

³⁷ Bruno Urban, *Das Groot Schilderboek des Gerard de Lairesse*. Berlijn: Schade, 1914, 12-17.

³⁸ Er verscheen een nieuwe editie van het *Groot schilderboek* in Amsterdam in 1707, 1712, 1714, 1716, 1740 en 1836.

verscheen in vijf delen, waarvan vier met tekst en één met 44 platen.³⁹ Daarvan was een gedeelte overgenomen uit eerdere edities en de rest was uit andere bekende handboeken gekopieerd. Los van deze toevoegingen was er inhoudelijk nauwelijks iets veranderd aan de oorspronkelijke tekst, mogelijk wijst dat erop dat de meer dan honderd jaar oude schildertechnieken nog steeds relevant waren.

Frankrijk als voorbeeld en bron van ergernis

De enige grote Nederlandstalige kunstenaarshandleiding uit de periode 1800-1850 in de bibliotheek van Huijsmans was het *Handboek voor jonge beoefenaars en liefhebbers der schilderkunst* uit 1830 (titelpagina: 1831).⁴⁰ Dit was de Nederlandse vertaling van het in Parijs voor het eerst in 1827 uitgegeven *Manuel des jeunes artistes et amateurs en peinture*, geschreven door de Franse miniatuurschilder Pierre Louis Bouvier (1766-1836).⁴¹ Het Franse origineel kende een groot aantal edities en vertalingen, waaronder deze Nederlandse.

In vergelijking met voorgaande Nederlandstalige handleidingen was het een dikke en redelijk verzorgde uitgave met een mooie titelpagina. Het telt maar liefst 637 pagina's en zeven, deels uitslaande, gegraveerde platen met afbeeldingen van schildersbenodigdheden. Het werd in vier stukken uitgegeven en kostte 6 gulden, een behoorlijke investering ten opzichte van andere boeken uit de catalogus van de uitgever.⁴² Twee jaar later kostte het al 7 gulden.⁴³ Het werd uitgegeven door de befaamde en nog steeds actieve uitgever en boekverkoper Broese, die in Breda was begonnen voordat hij in 1843 in Utrecht zijn zaak opende.⁴⁴ In deze Bredase tijd gaf hij voornamelijk geschiedkundige en educatieve werken uit, waaronder deze Nederlandse vertaling van het handboek van Bouvier.

39 *Catalogus van eene aanzienlijke verzameling van ongebonden boeken (...) van wijlen den heer W. Holtrop*. Amsterdam: Schalekamp en Van de Grampel, 1836, 13, no. 493.

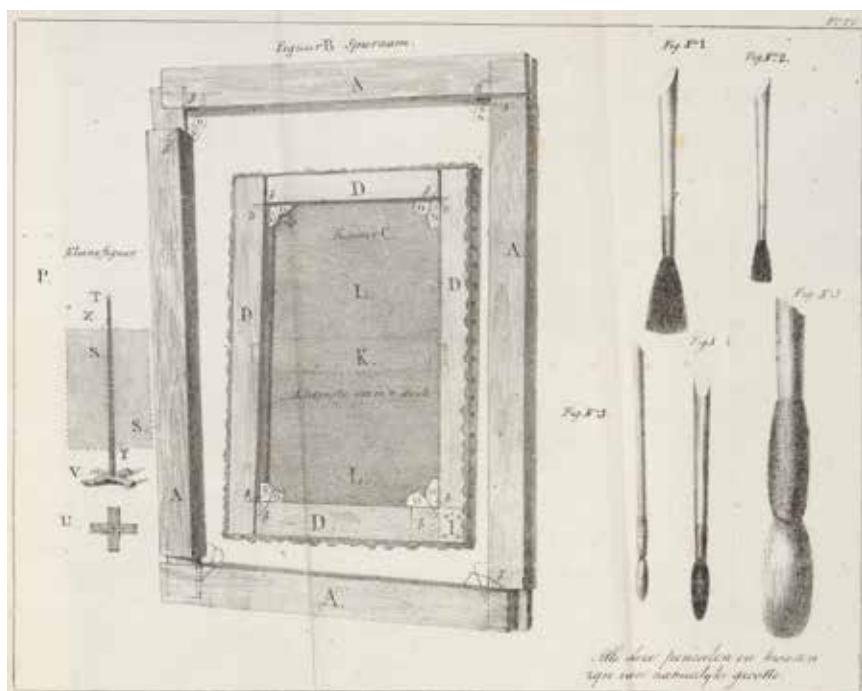
40 Pierre Louis Bouvier, Johannes Coenraad Beijer (vert.), *Handboek voor jonge beoefenaars & liefhebbers der schilderkunst, of volledige aanwijzing ter vervaardiging van allerlei soorten van schilderwerken*. Breda: Broese & comp., [1830]-1831.

41 Pierre Louis Bouvier, *Manuel des jeunes artistes et amateurs en peinture*. Paris: F.G. Levrault, 1827.

42 *Algemeene konst- en letterbode*. Haarlem: A. Loosjes, 1830, deel 1, 176.

43 Johannes de Jong, *Alphabetische naamlijst van boeken (...)*. Amsterdam & Den Haag: Van Cleef, 1835 [= supplement], 20.

44 Hans Eenens, *Broese en Comp. – N.V. Boekhandel voorheen J.G. Broese – Broese Kemink b.v.* Utrecht: Broese Kemink, 1991.

Figuur 2. Handboek voor jonge beoefenaars & liefhebbers der schilderkunst, of volledige aanwijzing ter vervaardiging van allerlei soorten van schilderwerken (Breda: Broese & comp., [1830]-1831), plaat VI. Exemplaar: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek van Amsterdam OTM: K 85-375

De vertaler, Johannes Coenraad Beijer (1786-1866), was zelf geen kunstenaar maar auteur van diverse didactische werken met een nationalistische inslag,⁴⁵ die in de door hem zelf geschreven inleiding van zijn vertaling van Bouvier duidelijk naar voren komt. Hij steekt in een chauvinistisch relaas van wal over de staat van de kunstwereld in Nederland en spreekt zijn lof uit over het kunstbeleid van koning Willem I en zijn familie. Hij gaf aan dat er nergens een hogere dichtheid aan kunstenaars was dan in Nederland en volgens hem was de vaderlandse kunst dankzij de steun van de koning weer op het niveau aan het raken van de glorietje in de Gouden Eeuw.⁴⁶ De oprichting van de

⁴⁵ Beijer kreeg vooral bekendheid door zijn boek voor Nederlandse schrijfkunst, dat vele edities kende: Johannes Coenraad Beijer, *Handleiding tot den Nederlandschen stijl, of volledige aanwijzing ter vervaardiging van schriftelijke opstellen, voor Nederlanders, zoo in het algemeen als in beroepsbetrekkingen en gegrond op de redeneerkunde*. Rotterdam: Mensing en Van Westreenen, 1820.

⁴⁶ Tilborgh, *Op zoek naar de Gouden Eeuw*, in passim.

kunstacademies in Amsterdam en Antwerpen en de twee nationale musea in Amsterdam en Den Haag hebben daar volgens Beijer aan bijgedragen. Als verzamelaars een voorbeeld nemen aan de koninklijke kunststeun dan kan de huidige kunst het niveau van vroeger zelfs overtreffen, want ‘Hiertoe, zoveel hij kan, mede te werken, is zeker de pligt van elk regtgeaard beminnaar van zijn Vaderland’.⁴⁷ Door het werk van Bouvier naar het Nederlands te vertaler heeft Beijer volgens hemzelf ook zijn bijdrage geleverd.

Vervolgens geeft hij een interessante beschouwing van het huidige aanbod van Nederlandstalige kunstenaarshandleidingen.⁴⁸ Eerst bespreekt hij de klassieke Nederlandse handleidingen van onder anderen Willem Goeree, Samuel van Hoogstraten en Gerard de Lairesse, die hij nog steeds relevant noemt, zoals ook bleek uit de nieuwe *De Lairesse* uitgave van 1836 en de bibliotheek van Huijsmans. Over de Nederlandstalige handleidingen van dat moment merkt Beijer op dat alleen het werk van Simis (2e editie) wel goed is, maar alleen relevant voor huisschilders en niet voor kunstschilders. Hij noemt het sterk verouderd, vooral omdat de nieuwe ‘scheikundige ontdekkingen’ er niet in staan, die wel in de handleiding van Bouvier zijn opgenomen. Inhoudelijk biedt het werk van Bouvier volgens Beijer een schat aan ‘nuttige en nieuwe’ informatie.⁴⁹

In verschillende Nederlandse kranten en tijdschriften verschenen recensies van de vertaling van Bouvier, welke unaniem positief waren.⁵⁰ In *De vriend des vaderlands* merkte de lovende recensent op dat kunstenaars veel behoefte hadden aan dit boek, omdat niet iedereen een goede leraar kon veroorloven of geprepareerde materialen kon kopen.⁵¹ Deze positieve recensies en de opmerkingen van Beijer wijzen er op dat deze eerste Nederlandse vertaling van het werk van Bouvier een significante rol speelde in de verspreiding van technische kennis in Nederland. Mogelijk was het de belangrijkste uitgave op dit gebied sinds de eerste editie van de handleiding van Simis uit 1801.

De Nederlandse vertaling van de handleiding van Bouvier is een goed voorbeeld van de Franse invloed op de kunst in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw en vooral vanaf de jaren ’30. Het

⁴⁷ Bouvier, *Handboek voor jonge beoefenaars & liefhebbers der schilderkunst*, III.

⁴⁸ Idem, IV.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ ‘Bekendmakingen’, in: *Algemene konst- en letter-bode*. Haarlem: wed. A. Loosjes, 1830, deel 1, 176; *De vriend des vaderlands: een tijdschrift, toegewijd aan den Roem en de welvaart van Nederland en in het bijzonder aan de hulpbehoeftingen in hetzelve*. Amsterdam: J. van der Hey en Zoon, 1832, deel 6, 101-102.

⁵¹ *De vriend des vaderlands* 1832, deel 6, 101.

aantal kunstenaars groeide in die periode enorm en Den Haag werd het kunstcentrum van Nederland.⁵² Er werden vanaf 1808 voor het eerst tentoonstellingen van hedendaagse kunst gehouden, aanvankelijk alleen in de twee grote kunstcentra van Nederland: Amsterdam en Den Haag. Later volgden meer steden. Tot 1839 werd alleen Nederlandse kunstenaars toegestaan om te exposeren op deze tentoonstellingen, waarbij de muren compleet vol hingen met schilderijen. Er heerde een competitief klimaat waarin individuen zich poogden te onderscheiden, wat leidde tot een verandering in stijl. Kunstenaars lieten zich inspireren door buitenlandse voorbeelden en vooral de Franse romantische stijl vond bij de Haagse kunstenaars navolging.⁵³ Lang werd gedacht dat van wederzijdse beïnvloeding nauwelijks sprake was en dat Nederland op internationaal niveau nauwelijks een rol speelde.⁵⁴ Reynaerts toont echter aan dat het tegendeel waar was en dat de Nederlandse romantiek internationaal wel degelijk aanzien genoot.⁵⁵ De Franse stijl kenmerkte zich door een intens kleurgebruik, wat een voor de hand liggende manier was om op te vallen tussen de schilderijen op de afgeladen verkooptentoonstellingen.

In 1845 verscheen in Amsterdam bij W. de Grebber nog een Nederlandse vertaling van een invloedrijk Frans handboek: *Volledige handleiding tot de teeken- en schilderkunst voor schilders en liefhebbers*.⁵⁶ Bij deze uitgeverij verschenen in de jaren '40 veel praktische handleidingen voor allerlei onderwerpen, van tuinieren tot vrijmetselarij, maar dit was de enige kunstenaarshandleiding in de catalogus.⁵⁷ Het was een vertaling van het Duitse *Das Ganze der Zeichnen-*

⁵² Annemarieke Hoogenboom, *De stand des kunstenaars: de positie van kunstschilders in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Leiden: Primavera Pers, 1993, in passim.

⁵³ Ronald de Leeuw, Jenny Reynaerts [e.a.], *Meesters van de Romantiek, 1800-1850*. Zwolle: Waanders, 2005.

⁵⁴ Louis van Tilborgh, 'Dutch Romanticism: A Provincial Affair', in: Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art, deel 14, no. 3/4 (1984), 179-188.

⁵⁵ Reynaerts, 'Het karakter onzer Hollandsche school', in passim.

⁵⁶ Frères Susse, *Volledige handleiding tot de teeken- en schilderkunst voor schilders en liefhebbers, bevattende het olieverw-schilderen, het miniatuur- en waterverw-teekenen, alsmede het teekenen met pastelverwen, de kunst om bloemen in waterverw te teekenen en koperplaat-drukken te kleuren, benevens een aanhangsel over de kunst van boetseren en beeldhouwen*. Amsterdam: W. de Grebber, 1845.

⁵⁷ Het is niet duidelijk wie W. de Grebber is in het geval van deze publicatie. Mogelijk is het de weduwe De Grebber, maar er was geen De Grebber actief van wie zij de weduwe zou kunnen zijn. Bekend is Simon de Grebber (CERL Thesaurus, cn100037293), die in ieder geval sinds 1816 boeken uitgaf en in 1832 een uitgeverij had in de 'Kalverstraat, tusschen het Spui en Heiligenweg, no. 94' (titelpagina van G.B. van Swieten, *Geneeskundig handboek (...)*). Amsterdam: S. de Grebber, 1832). W.

und Malerkunst uit 1844,⁵⁸ wat weer een vertaalde compilatie was van een aantal Franse handleidingen voor verschillende kunstdisciplines, geschreven door de 'gebroeders Susse'.⁵⁹ Deze Parijse ondernemers waren in het bezit van een goedlopende grote bronsgieterij, maar waren ook de uitvinders van de eerste postzegeltanding en een daguerreotype fototoestel.⁶⁰ Tevens waren ze verfmakers.⁶¹ Naast schilderen in olie, waterverf en pastel wordt in deze handleiding het tekenen en beeldhouwen behandeld. Latere edities verschenen tot in de twintigste eeuw.⁶² Met 123 pagina's tekst is het niet een uitgebreide handleiding zoals die van Bouvier, Simis of De Lairesse. Het was simpel uitgegeven met een bedrukte papieren omslag, in kwarto formaat en zonder illustraties. De tekst begint met het statement dat handleidingen eigenlijk altijd te ingewikkeld en gedetailleerd zijn om goed te begrijpen, daarom is deze handleiding zo geschreven dat ze begrijpelijk is voor de beginnende- en amateurkunstenaar. Dit blijkt een beproefd argument dat in handleidingen gebruikt werd om lezers te overtuigen, onder anderen Simis gebruikte het ook.

Opvallend aan de tekst is dat een voor- of nawoord van de anonieme vertaler geheel ontbreekt, wat in vergelijking met andere handleidingen uit deze periode ongebruikelijk was. Het theoretisch kader dat meestal in de inleiding uiteen gezet wordt is in deze handleiding vervlochten met de technische informatie. De keuze voor deze opzet geeft het werk een onderscheidend aspect. Ze wijzen er op dat goede theoretische kennis even belangrijk is als praktische, in andere handleidingen is dit 'vaak te ingewikkeld voor niet geschoold lezers'.⁶³ Wat deze handleiding ook onderscheidt van de rest zijn de vele vernieuwende technieken en materialen die erin worden genoemd, waarbij wordt verwezen naar de toepassing door beroemde kunstenaars. Een voorbeeld is de techniek die Eugène Isabey (1803-1886) gebruikte voor het opspannen van papier wanneer

de Grebber wordt niet in de CERL Thesaurus genoemd. In de jaren '40 verschijnen er afzonderlijk bij De Grebber boeken met de naam 'S. de Grebber', 'W. de Grebber' en alleen 'De Grebber'.

58 Frères Susse, *Das Ganze der Zeichnen- und Malerkunst (...) nebst einem Anhange über die Kunst des Modellirens und der Bildhauerei*. Leipzig & Pesth: Verlags Magazin, 1844.

59 Frères Susse, *Petit manuel de dessin à la mine de plomb, aux trois crayons, au fusain et au pastel, d'après les conseils de nos premiers artistes*. Paris: Impr. de Plon frères, z.j.; Frères Susse, *Nouveau petit manuel de dessin au pastel, à l'estompe, à la mine de plomb et aux trois crayons*. Paris: Impr. de Béthune et Plon, z.j.; Frères Susse, *Nouveau petit manuel de la peinture à l'huile*. Paris: Impr. de Béthune et Plon, z.j.; Frères Susse, *Nouveau petit manuel de peinture à la miniature et l'aquarelle pour le portrait*. Parijs, Impr. de Béthune et Plon, z.j.

60 Pierre Cadet, *Susse Frères: 150 years of sculpture 1837-1987*. Parijs: Susse Frères, 1992.

61 Stols Witlox, *Historical recipes*, appendix 2, 128.

62 Andere edities: Arnhem: Ybes, 1886; Rotterdam: Bolle, [1918]; Rotterdam: z.n., 1923.

63 Susse, *Volledige handleiding tot de teeken- en schilderkunst*, 3.

hij schilderde met waterverf. Hij spande het op een ijzeren plaat en bewerkte het papier vervolgens met een wolfstand.⁶⁴

Nationalisme als drijfveer

Lang niet iedereen was er blij mee dat de Nederlandse kunstenaars zich lieten beïnvloeden door Franse voorbeelden. Er was vanuit nationalistische hoek kritiek op kunstenaars die te veel op de ‘Franse manier’ zouden schilderen, wat uitmondde in een verschil tussen nationale kunst en ‘goede smaak’.⁶⁵ De nationale kunst verlangde een terugkeer naar de Hollandse stijl van de Gouden Eeuw terwijl de goede smaak juist de Franse invloeden verwelkomde.

In de kunstenaarshandleiding van schilder, auteur, kunsthistoricus, tekenaar en voornamelijk kunsthandelaar Servaas de Jong (1821-1874),⁶⁶ wordt stelling genomen tegen de Franse stijl, die door de auteur Romantiek genoemd wordt.⁶⁷ Het verscheen zonder de naam van de auteur, wat te maken had met het controversiële karakter van de inhoud. De Jong schrijft namelijk de opkomst van de Romantiek in Nederland toe aan het gebrekkige niveau van de kunstacademies.⁶⁸ Volgens hem moet de kunstschilder streven naar het hoogst haalbare, namelijk de historieschilderkunst, waarbij het correct uitbeelden van een klassiek verhaal het belangrijkste doel is.⁶⁹ De opleidingen besteden in plaats daarvan te veel tijd aan schilderen om het schilderen en dat is volgens hem een verspilling van tijd en zou niet op de academies toegestaan moeten worden. De uitgever van het boek, de Utrechtse Nicolaas van der Monde was net als de eerder besproken uitgevers gespecialiseerd in educatieve werken.⁷⁰ In hetzelfde jaar verschenen bij hem ook werken over het melken van koeien en over tuinieren. Inhoudelijk bestaat deze 96 pagina's tellende

⁶⁴ Idem, 45.

⁶⁵ Evelien Koolhaas-Grosfeld, ‘Nationale versus goede smaak. Bevordering van nationale kunst in Nederland: 1780-1840’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982), 605-636; Annemiek Hoogenboom, ‘Art for the market: contemporary painting in the Netherlands in the first half of the nineteenth century’, in: *Simiolus* 22 (1993-'94), 129-147.

⁶⁶ Hij werd geweigerd als lid van kunstenaarsvereniging ‘Arti et Amicitiae’ omdat hij volgens de commissie te veel handelaar en te weinig kunstenaar was. Zie: Hoogenboom, ‘De status van de beeldende kunstenaar en de oprichting van de Maatschappij ‘Arti et Amicitiae’, noot 34.

⁶⁷ [Servaas de Jong], *Wenken ter handleiding in de beoefening der schilderkunst*. Utrecht: z.n., 1835.

⁶⁸ Idem, 96.

⁶⁹ Simon Hijman Levie (red.), *Het vaderlandsch gevoel, vergeten negentiende-eeuwse schilderijen over onze geschiedenis*. Amsterdam: Rijksmuseum, 1978, 44, noot 26.

⁷⁰ CERL Thesaurus, cnio0026955.

handleiding voornamelijk uit theorie, wat de auteur compositie of de idee noemt die voorafgaat aan alle techniek. Er wordt de lezer verteld welke klassieke bronnen toegestaan zijn om een onderwerp uit te kiezen en hoe dit omgezet dient te worden naar een compositie. Materiaaltechnische informatie komt daarbij nauwelijks aan bod.

De Jong beschrijft in de inleiding gedetailleerd voor welk publiek hij deze handleiding geschreven heeft: de jonge kunstenaar die het vak niet bij een groot meester leerde in het atelier, maar op de academie en dus volgens hem niet op de goede manier. Hij geeft aan dat hij daarom zijn boekje bewust klein heeft gehouden en zonder illustraties, zodat het betaalbaar was. Het is niet duidelijk hoeveel het kostte, maar ongetwijfeld minder dan de fl 6,- die voor de handleiding van Bouvier betaald moest worden.⁷¹ Hieruit valt op te maken dat het ontstaan van deze handleiding ook beïnvloed werd door het veranderen van het opleidingssysteem van jonge kunstenaars in Nederland. De invloed van de vijf jaar eerder verschenen handleiding van Bouvier klinkt door in dit werk van De Jong. Hij refereert er regelmatig aan en merkt op dat het weliswaar een zeer bruikbare handleiding was voor het leren van technieken, maar tekort schoot op het gebied van theorie.⁷² De zeer positieve recensies waren het daarmee eens.⁷³ ‘De kunst heeft geest nodig, de idé, anders is het niks, anders is het alleen maar technische uitvoering’ schreef een recensent in *Athenaeum*.⁷⁴ Kleurgebruik was ook onderdeel van het debat over goede en nationale smaak, wat terugkomt in de handleiding van de Jong. In het gedeelte over kleurgebruik volgt De Jong de gedateerde opvattingen van De Lairesse uit het *Groot Schilderboek*, maar door de eerder genoemde recensent wordt erop gewezen dat de kleurenleer van Goethe beter toegepast kan worden.⁷⁵

Democratisering van de kunstbeoefening en -waardering

In veel handleidingen werd in het voorwoord aangegeven dat ze gericht waren op zowel professionele kunstenaars als amateurs. Dit sluit aan bij de toegenomen belangstelling voor schilderkunst gedurende de negentiende-eeuw

⁷¹ Tilborgh, *Op zoek naar de Gouden Eeuw*, in passim.

⁷² De Jong, *Wenken ter handleiding in de beoefening der schilderkunst*, 3.

⁷³ *Vaderlandsche letteroefeningen (...)*. Amsterdam: G.S. Leeneman van der Koe & J.W. IJntema, 1836, deel 1, 472-473.

⁷⁴ *Athenaeum: tijdschrift voor wetenschap en kunst*. Den Haag: Erven Stark, 1836, deel 2, 61-70: ‘de schilderkunst groeit, daarom is het goed dat er nieuwe handboeken verschijnen’.

⁷⁵ *Athenaeum: tijdschrift voor wetenschap en kunst*, 65.

en een verandering van de status van de kunstenaar in de maatschappij.⁷⁶ Het aantal professionele kunstenaars groeide enorm tussen 1810 en 1840. Er werden verenigingen opgericht waarin kunstenaars samen kwamen en zo hun vakgebied probeerden te beschermen en waarin liefhebbers gezamenlijk kunst gingen beoordelen. Tentoonstellingen waar kunstenaars hun nieuwe werk konden laten zien waren immens populair, waarbij het opvalt dat ook het “gewone” volk massaal kwam opdagen.⁷⁷ Kunstenaars zochten naar manieren om hun vak van status te voorzien en zo te beschermen tegen eenieder die een kwast in de hand nam. Het kunstenaarschap werd voor het eerst als een hoog aangeschreven beroep gezien, met de daarbij horende status. Daarvoor werd het nog als een ambacht beschouwd. In het voorwoord van verschillende handleidingen werd erop gehamerd dat de inhoud eenvoudig te begrijpen was voor iedereen: amateur en professional. Blijkbaar was er ook een noemenswaardige groep amateurkunstenaars ontstaan. Het werd in deze periode door technische innovaties goedkoper om een boek te maken, waardoor uitgevers lagere prijzen konden vragen en zo een breder, minder welvarend publiek wisten te bereiken. Er verschenen handelingen op allerlei gebieden, zoals de horticultuur, koken en de perspectiefleer. Niet alleen het kunstenaarschap kreeg een andere status, aan de andere kant veranderde ook de betekenis van het begrip amateur.⁷⁸ Vanaf de zeventiende eeuw stond dat voor iemand die weinig van kunst af wist, in tegenstelling tot een connaisseur. Echter in de negentiende eeuw kreeg het de betekenis zoals die nu nog gangbaar is, namelijk iemand die iets niet professioneel uitoefent. Zo werd de scheiding tussen kunstenaar en amateur compleet.

Het maken van kunst was een deugdelijke bezigheid waarbij goede smaak getoond kon worden. Er werden nieuwe culturele verenigingen opgericht waar (amateur)kunstenaars hun werk konden tonen en bespreken.⁷⁹ Niet iedereen kon zomaar bij een vereniging, er bestond een duidelijk scheiding tussen amateurs en professionele kunstenaars en er werd duidelijk gespecificeerd welke groepen bij welke verenigingen hoorden. De status van het

⁷⁶ Annemiek Hoogenboom, ‘De status van de beeldende kunstenaar en de oprichting van de Maatschappij ‘Arti et Amicitiae’, in: *De Negentiende Eeuw* 14 (1990), deel 1, 6-23.

⁷⁷ Hanna Klarenbeek, ‘De Tentoonstellingen van Levende Meesters in Amsterdam en Den Haag’, in: *Penseelprinsessen & broodsschilderessen: vrouwen in de beeldende kunst 1808-1913*. Bussum: Thoth, 2012, 98-116; Chris Stolwijk, ‘De Tentoonstellingen van Levende Meesters in Amsterdam en Den Haag 1858-1896’, in: *De Negentiende Eeuw* 19 (1995), deel 4, 193-224.

⁷⁸ Paul Taylor, ‘The Birth of the Amateur’, in: *Nuncius*, 31 (2016), deel 3, 499-522.

⁷⁹ Hoogenboom, ‘De status van de beeldende kunstenaar en de oprichting van de Maatschappij ‘Arti et Amicitiae’’, 6.

kunstenaarschap veranderde van ambachtsman naar een aanzienlijk beroep.⁸⁰ Bepaalde verenigingen waren niet toegankelijk voor amateurs, zoals het in 1839 opgerichte Arti et Amicitiae in Amsterdam.⁸¹ Bij andere verenigingen konden amateurs wel met kunstenaars in contact komen, bijvoorbeeld het (niet met bovenstaande te verwarren) Arte et Amicitia.⁸²

Sommige kunstdisciplines leenden zich er beter voor om thuis te beoefenen dan andere. Het tot stand brengen van een schilderij bestond uit meer dan alleen het aanbrengen van gekleurde olieverf op een doek. Er bestonden talloze regels waaraan een goed schilderij moest voldoen. Die regels waren te vinden in de handleidingen. Mocht een amateur een voltooid kunstwerk aan het netwerk willen tonen, dan was het van belang dat al deze regels met precisie uitgevoerd waren. Zaken als het opspannen van een doek, het prepareren met de juiste grondlaag, het kiezen van een onderwerp, het ontwerp van de compositie, het tekenen van perspectief en het prepareren van de kleuren maakten het tot stand brengen van een schilderij complex. Een handboek voor schilderen moest daarom al deze onderwerpen behandelen.

Andere disciplines waren meer geschikt om thuis te beoefenen. Het miniatuurschilderen, dat traditioneel voorbehouden was aan rijke dames, was bij uitstek geschikt voor amateurs omdat het door het kleine formaat makkelijk thuis gedaan kon worden. Het bleef een tijdverdrijf voor dames, maar door de groeiende middenklasse werd de groep dames snel groter.

De Amsterdamse uitgeverij van de prominente bestuurder Willem Holtrop (1751-1835), speelde in op deze groeiende groep vrouwelijke amateurkunstenaars met een uitzonderlijk mooi modelboek voor het schilderen van bloemen en vruchten in miniatuur: *Eerste handleiding tot de bloem-, teken- en schilder- en borduurkonst, in XXIV voorbeelden van bloemen en vruchten, in omtrekken en kleuren nevens eene tafel der onderscheidene verwen* (1802). Een advertentie voor deze uitgave in het culturele tijdschrift de *Algemeene konst- en letterbode* werd specifiek gericht op de ‘welöpgevoede schoone sexe’.⁸³ Willem Holtrop erfde via zijn vrouw de uitgeverij van Steven van Esvelt, die bekend stond om mooie, luxe uitgaven.⁸⁴ Het eerste boek dat hij uitgaf was *Dagverhaal van*

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Jan Jaap Heij, *Een vereeniging van ernstige kunstenaars: 150 jaar Maatschappij Arti et Amicitiae 1839-1989*. Bussum: Thoth, 1989.

⁸² Wiegke Loos, ‘De ‘Kunst-Krans’ (1881-1904). Het vriendenalbum van het Amsterdamse kunstgezelschap Arte et Amicitia’, in: *De Negentiende Eeuw* 10 (1986), deel 1, 1-41.

⁸³ *Algemeene konst- en letterbode, voor het jaar 1802*. Haarlem: A. Loosjes, 1802, deel 1, 432.

⁸⁴ P.J. Blok, P.C. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Leiden: A.W. Slijthoff, 1911, deel 1, 1148.

Albert Durer's nederlandsche reize.⁸⁵ Boeken over kunst waren hem daarom niet vreemd. Hij raakte politiek betrokken, wat gereflecteerd werd in de boeken die hij uitgaf. Door zijn politieke carrière klom hij op tot de Amsterdamse elite waar het hier besproken modelboekje op gericht was.

De klant kon normaal gesproken kiezen voor het soort band waarin het boekje mee naar huis ging, maar het *Eerste handleiding tot de bloem-, teken- en schilder- en borduurkonst* werd alleen uitgegeven als een luxe-boekje,⁸⁶ in kwarto oblong formaat, verguld op de snede, in een "enveloppe" en een schuifhoes. De inhoud bestaat uit 11 pagina's tekst, een genummerde lijst van 66 pigmenten, een plaat met een kleurtoets voor de 66 pigmenten en 24 platen met modellen voor het schilderen van bloemen en vruchten. De modellen zijn telkens een set van twee, dus twaalf in totaal. De linker plaat van een set is een lijngravure in zwart-wit en de rechter plaat is dezelfde voorstelling maar dan ingekleurd. De tekst geeft instructies en advies en beschrijft de schildertechnieken die zijn gebruikt voor de afbeeldingen op de platen, waardoor de lezer het na kan maken. Door de fysieke vorm lijkt het boekje sterk op het toen onder dezelfde sociale bevolkingslaag zeer populaire album amicorum, een voorloper van het poëziealbum.⁸⁷ Deze werden meestal in oblong formaat gemaakt en door inschrijvers vaak versierd met geschilderde bloemstillevens. Daarom lijkt deze handleiding vooral bedoeld als voorbeeldboek voor het maken van een indrukwekkende creatie in andermans album. Door het sociale aspect was zo'n goed uitgevoerd miniaatuurschildering een belangrijke prestatie voor jonge vrouwen uit de hogere klasse.⁸⁸ Naast schilderingen maakten inschrijvers

85 Albrecht Dürer, C.G. van Murr (vert.), *Dagverhaal van Albert Durer's Nederlandsche reize (...)*. Amsterdam: W. Holtrop, 1780.

86 *Algemeene konst- en letterbode*, 432: 'in lang quarto formaat, verguld op sneede en in eene Enveloppe, in een Foudraal'.

87 De titelpagina vermeldt dat de auteur een Duitse schilder van de beroemde Saksische porseleinfabriek in Meissen was en noemt hem slechts Lück. Dit was waarschijnlijk Carl Bottlieb Lück (1774-na 1846), die daar werkzaam was. C.B. Lück wordt in WorldCat ook als vervaardiger toegeschreven aan twee vergelijkbare modelboeken: *Sammlung verschiedener nach der Natur gezeichnete Blumen und Früchte für diejenigen gewidmet die im Zeichnen Unterricht ertheilen als auch für Kunst- und Blumen-Liebhaber. I. Heft / gezeichnet von Lück* ([Meissen, C. S. Schiefer, 1799]) en, samen met Johann Samuel Arnhold, *Achtzehn Vorlegblätter Blumen und Früchte nach der Natur gezeichnet und ausgemahlt als Fortsetzung des ersten Unterrichts in der Blumenmahlerei und zugleich für Blumenfreunde und Stickerinnen* (Dresden, Museum & Pirna, Pinther, voor 1800). Het Amsterdamse modelboek heeft veel weg van deze twee Duitse werken maar de platen zijn allemaal anders en ook de begeleidende tekst is helemaal nieuw. Het is de vraag of C.B. Lück daadwerkelijk aan de Nederlandse uitgave heeft meegewerkten.

88 Voor meer over alba amicorum zie: Kees Thomassen, *Aan vrienden gewijd, alba amicorum in de Koninklijke Bibliotheek*. Amersfoort, Bekking & Blitz, 2012.

ook wel gekalligrafeerde poëzie, knipkunst, borduursels en allerlei andere technisch hoogstaande werkjes in elkaars album.

Nog een handleiding voor miniatuurschilderen werd in 1830 in Leeuwarden uitgegeven door Lambertus Schierbeek.⁸⁹ Deze Friese uitgever was actief in de jaren 1823-1850 en produceerde in de periode rond het verschijnen van de hier besproken kunstenaarshandleiding een breed scala aan handboeken, bijvoorbeeld voor het maken van vuurwerk en voor dierenartsen. Ook gaf hij veel theologische werken uit.

Volgens de minieme inleiding voegde de vertaler, de Leeuwarder genreschilder Eelke Jelles Eelkema (1788-1839), nijs aan de inhoud toe ten opzichte van het Franstalige origineel van 'Mansion', dat al zeven jaar eerder in Parijs uitkwam.⁹⁰ De oorspronkelijke Franse tekst was opgezet als een narratief waarin de auteur werd meegenomen aan de hand van een jonge vrouw die leert in miniatuur te schilderen. Dit gender-specifieke gedeelte werd nog wel overgenomen in de Engelse vertaling dat ongeveer gelijktijdig met het Franse origineel uitkwam,⁹¹ maar Eelkema verwijderde het. Er was op dat moment nog steeds sprake van een scheiding van kunstdisciplines op basis van gender en Eelkema zal waarschijnlijk niet om emancipatorische redenen de aanpassing gedaan hebben. Het is waarschijnlijker dat hij dat deed om het bereik van de handleiding te vergroten, zodat niet alleen vrouwen maar ook mannen zijn boek zouden kopen.

Inhoudelijk heeft de handleiding meer te bieden dan alleen instructies voor miniatuurschilderen. Volgens de inleiding is deze handleiding ook nuttig voor de gewone kunstschilder en de jonge amateur. Het 131 pagina's tellende werk werd uitgegeven met een eenvoudige bedrukte papieren omslag en werd voorzien van een gekleurde uitslaande plaat met voorbeelden van pigmenten. Opvallend is de 24 pagina's tellende kunsthistorische beschouwing die zomaar middenin de handleiding is toegevoegd, waarin de grote kunstenaars per land worden besproken. Het werd kennelijk van belang geacht dat de beginnende kunstenaar ook iets wist van kunstgeschiedenis en daarover mee kon praten.

De vertaling van de handleiding van Mansion was succesvol genoeg voor Eelkema en zijn uitgever om in 1836 nog een handleiding te vertalen en uit te geven. Dit keer werd gekozen voor een handleiding voor olieverfschilderen, *Traité élémentaire et pratique du dessin et de la peinture* van de Luikse kunstenaar

89 'Mansion' [= André-Léon Larue], Eelke Jelles Eelkema (vert.), *Grondig onderrigt in de teeken- en schilderkunst, inzonderheid in miniatuur, ten nutte van jonge kunstoefenaren*. Leeuwarden: L. Schierbeek, 1830.

90 'Mansion' [= André-Léon Larue], *Lettres sur la miniature*. Paris: Janet, 1823.

91 'Mansion' [= André-Léon Larue], *Letters upon the art of miniature painting*. London: z.n., [1824].

Lambert Libert (1752-1808),⁹² dat werd vertaald naar *Handleiding tot de kennis en beoefening der teeken- en schilderkunst*.⁹³ De titel is een toespeling op de beroemde handleiding van Da Vinci, die in 1803 opnieuw in het Frans werd uitgegeven: *Traité élémentaire de la peinture*.⁹⁴ Het Franstalige origineel werd voor het eerst gepubliceerd in 1805 in Luik door de auteur zelf, waarna snel veel edities volgden. Eelkema vertaalde de vierde editie uit 1823.⁹⁵ In het voorwoord noemt Eelkema het een ‘gedeeltelijke’ vertaling, maar in feite is het vrijwel een complete vertaling, behalve een kort supplement. Ook de vier geëtste en gegraveerde platen zijn hetzelfde (twee landschappen en twee portretten). Zo gaf Eelkema de beoogde doelgroep het idee dat hij, zelf kunstenaar, nog iets had toegevoegd aan het werk, wat eigenlijk niet zo was. Dit gaf meer status aan de vertaling.

De slechts 91 pagina's zijn strikt technisch van inhoud zonder ruimte voor theorie. Het is opgedeeld in een deel over tekenen en een deel over olieverfschilderen, ingedeeld per techniek in 28 hoofdstukken, beginnend met omtrekken. Eelkema geeft in het voorwoord aan dat dit boekje bedoeld is voor de jonge kunstenaar die zich zonder een meester de technieken van het schilderen wil aanleren: ‘Men zal er, door eenvoudige en duidelijke regelen, in staat worden gesteld, om in de beoefening der kunst, zelfs buiten het opzicht eens Meesters, gelukkig, te slagen’.⁹⁶

Waterverf als het ideale materiaal

Een andere kunstdiscipline die bij uitstek geschikt was voor amateurs was waterverven, wat een ware rage werd in Engeland.⁹⁷ De techniek bestond al eeuwen, maar werd door de uitvinding van blokjes aquarelverf door

⁹² Lambert Libert, *Manuel des jeunes artistes, ou Traité élémentaire et pratique du dessin et de la peinture (...)*. Luik: bij de auteur, [1805]. Voor meer informatie over Lambert Libert zie: Madeleine Lavoye, *Contribution à l'Iconographie de la Province de Liège*. Luik: Université de Liège (coll. Bibliotheca Universitatis Leodiensis), 1970, 193.

⁹³ Lambert Libert, Eelke Jelles Eelkema (vert.), *Handleiding tot de kennis en beoefening der teeken- en schilderkunst*. Leeuwarden: L. Schierbeek, 1836.

⁹⁴ Leonardo Da Vinci, *Traité élémentaire de la peinture*. Paris: Deterville, 1803.

⁹⁵ Lambert Libert, *Traité élémentaire et pratique du dessin et de la peinture, à l'usage des jeunes artistes (...)* Quatrième édition augmentée (...). Paris: Delarue & Lille, Castiaux, 1823.

⁹⁶ Lambert Libert, *Handleiding tot de kennis en beoefening der teeken- en schilderkunst*, 6.

⁹⁷ Zie: Andrew Wilton, Anne Lyles, *The Great Age of British Watercolours (1750-1880)*. München: Prestel, 1993.

William Reeves in 1781 makkelijker verkrijgbaar en toepasbaar voor iedereen.⁹⁸ Aquarellblokjes werden geperst in metalen bakjes en konden met een beetje water verfklaar gemaakt worden, zoals nu nog gangbaar is. Daardoor maakte waterverf het mogelijk om in kleur te schilderen zonder alle moeilijkheden die kwamen kijken bij olieverf.

Door de groeiende populariteit ontstond een behoefte aan technische kennis, waaraan Arend Fokke Simonsz (1755-1812) in 1804 voldeed met *De kunst van tekenen en schilderen in waterverwen*,⁹⁹ een vertaling van een onbekende Engelse handleiding. Het werd twee keer kort na elkaar uitgegeven, eerst in Den Haag bij Johannes Coenradus Leeuwestijn in 1803 en vlak daarna bij Jan en Abraham Honkoop in Leiden. Fokke Simonsz had blijkbaar geen exclusieve afspraak met één uitgever en kon op deze manier een grotere afzetmarkt bedienen. Beide uitgaven verschenen in een handzaam kwarto formaat met simpele papieren omslag, maar met verschillende platen.

Zoals de titel aangeeft is het boekje van 133 pagina's ongeveer gelijk verdeeld over tekenen en aquarelleren. Fokke Simonsz was auteur van diverse boeken van allerlei onderwerpen, waaronder over tekenen.¹⁰⁰ Waarschijnlijk heeft hij alleen het gedeelte over waterverven van de Engelse bron vertaald, omdat hij zelf eerder een handleiding voor tekenen had geschreven waarvan een groot deel van de tekst overeenkomt.¹⁰¹ Naast tekenen en waterverven wordt in deze handleiding ook het prepareren van verschillende ondergronden uitgelegd. Door deze combinatie was het boekje alles wat een beginnend aquarellist nodig had om aan het werk te kunnen. In het voorwoord geeft de auteur aan dat hij binnenkort ook een handleiding voor het gebruik van perspectief uit zal brengen, dat hij baseert op een andere Engelse bron. Een jaar later verscheen inderdaad *De kunst om in perspectief te tekenen*.¹⁰²

⁹⁸ Terry van Druten, *Van gecouleerde tekening tot aquarel, de Nederlandse aquarel in de negentiende eeuw*, in: *De aquarel, Nederlandse meesters van de negentiende eeuw*. Bussum: Thoth, [2015], 8.

⁹⁹ Arend Fokke Simonsz, *De kunst van tekenen en schilderen in waterverwen, [...] en behandeling van alle soorten van waterverwen. Na den achtsten druk uit het Engelsch vertaald*. Den Haag: J.C. Leeuwestijn, [1803] & Leiden, A. en J. Honkoop, 1805. Het is onduidelijk welke bron is gebruikt door Fokke Simonsz, alleen dat het de achtste druk van die bron betreft waarop deze vertaling is gebaseerd. Rond die tijd werden er veel Engelstalige waterverfhandleidingen gemaakt. Zie: Stols-Witlox, *Historical recipes*, Appendix 2, 65.

¹⁰⁰ Lotte Jensen, 'Fokke [Simonsz.], Arend' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Geraadpleegd op 3 november 2021, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/lemmata/data/Fokke>.

¹⁰¹ Arend Fokke Simonsz, *Verhandeling over de algemeene gelaatkunde der onderscheidene leeftijden van den mensch, waarbij gevoegd is eene nauwkeurige beschrijving van een menschorologie : met de noodige ophelderende aaenteekeningen*. Amsterdam: J.C. van Kesteren, 1801.

¹⁰² Carington Bowles, *De kunst om in perspectief te tekenen*. Leiden: A. en J. Honkoop, 1805.

In 1843 verscheen in Hoorn een soortgelijk dun handboekje over het onderwerp: *Volledige handleiding voor het schilderen in sap- en dekverwen*.¹⁰³ Met ‘sapverwen’ wordt waterverf bedoeld. Dit gedeelte was vertaald uit een Franse handleiding door F.P. Langlois de Longueville, verschenen in Parijs, 1828.¹⁰⁴ Het tweede gedeelte van de vertaling omvat het schilderen met ‘dekverf’ (gouache) op verschillende ongebruikelijke ondergronden, dat volgens de titel door de vertaler zelf was geschreven, maar in werkelijkheid over was genomen uit dezelfde Franse publicatie. Het boek was redelijk uitgebreid met 192 inhoudelijke pagina’s. Daar was een uitslaande plaat aan toegevoegd waarop een kleurencirkel en voorbeelden van perspectief stonden afgebeeld. Deze plaat was ook in de oorspronkelijke Franse editie aanwezig. De vertaler, Paulus Jolly (1805-1856), was zelf kunstenaar en ten tijde van deze publicatie tekenmeester in Hoorn. Later verhuisde hij naar Rotterdam, waar de tweede editie van zijn boek werd gepubliceerd.¹⁰⁵ In de inleiding van de eerste editie geeft Jolly aan dat hij dit boekje niet heeft geschreven om er zelf beter van te worden, maar ‘om het kunstlievend publiek eenig nut, gemak en genoegen te verschaffen’.¹⁰⁶ Verder schrijft hij dat er in de Nederlandse taal nog geen handleiding voor waterverven bestond, wat gezien de eerder genoemde handleiding van Fokke Simonsz niet klopt, alhoewel die 39 jaar eerder gepubliceerd was. Voor dit onderzoek zijn er geen andere Nederlandstalige waterverfhandleidingen gevonden uit de periode 1800-1850. Dat is opvallend, omdat er in die periode in Engeland juist wel veel gemaakt werden. Waterverven was daar toen zeer populair onder kunstenaars en amateurs.

In 1843 verscheen bij De Grebber in Amsterdam het slechts 48 pagina’s tellende *Vier en dertig ontdekte geheimen voor teekenaars, schilders en verlakkers*.¹⁰⁷ De Grebber was ook de uitgever van de handleiding van de gebroeders Susse. Volgens de titel was het een vertaling van een Duitse handleiding van Friedrich Dietrich, mogelijk *Anweisung zur Oel-Malerei, zur Fresco- und*

¹⁰³ F.P. Langlois de Longueville, Paulus Jolly (vert.), *Volledige handleiding voor het schilderen in sap- en dekverwen [...] met bijvoeging einer beschrijving van het schilderen op porselein, glas, satijn en meer andere kunstoefeningen*. Hoorn: Gebr. Vermande, 1843.

¹⁰⁴ S.F. Constant-Viguier, F.-P. Langlois de Longueville (e.a.), *Manuel de miniature et de gouache (...) manuel du lavis à la sépia et de laquarelle*. Paris: z.n., 1828.

¹⁰⁵ F.P. Langlois de Longueville, Paulus Jolly (vert.), *Volledige handleiding voor het schilderen in sap- en dekverven (...) met eene beschrijving van het schilderen op porselein, glas en satijn en met meer andere kunstoefeningen*. Rotterdam: Bolle, [ca. 1850].

¹⁰⁶ Langlois de Longueville, *Volledige handleiding voor het schilderen in sap- en dekverwen*, 1843, [VI].

¹⁰⁷ Friedrich Dietrich, *Vier en dertig ontdekte geheimen voor teekenaars, schilders en verlakkers*. Amsterdam: De Grebber, 1845.

zur Miniatur-Malerei, alhoewel daarvan nu alleen een 1857 uitgave bekend is.¹⁰⁸ Over Dietrich is ook weinig bekend en deze Nederlandstalige editie is anoniem vertaald. Op de titelpagina is aangegeven dat Dietrich de informatie uit de nalatenschap van geschriften van een kunstenaar heeft verworven. Dit argument kan beschouwd worden als manuscriptfictie, waarmee de auteur verantwoording aflegt voor de inhoud, en is een traditie die ver terug gaat en niet altijd waar hoeft te zijn.¹⁰⁹ De opzet van dit boekje stamt ook uit een traditie, namelijk die van het secreetboek, waarin vaak obscure recepten en technieken individueel worden opgesomd.¹¹⁰ Zoals de titel van deze handleiding aangeeft worden er 34 ‘geheimen’ in onthuld. De geheimen in dit eenvoudig uitgegeven octavo boekje bestaan voornamelijk uit technieken om kopieën te maken van schilderijen en prenten, zoals het doorzichtig maken van papier en ‘lithogromie’ (‘om koperplaten, lithografieën en tekeningen tot schilderijen in olieverf te veranderen’)¹¹¹. Andere technieken hebben geen verband met kopiëren maar lijken willekeurig toegevoegd, zoals het schrijven met goud en het bereiden van verf.

De voorgaande twee handleidingen bieden kennis aan over allerlei technieken en zijn volgens de inleidingen bedoeld voor de ongeoefende liefhebber. Door de beschikbaarheid van zulke gespecialiseerde kennis werd het voor de amateur gemakkelijker om complexe technieken aan te leren en thuis uit te oefenen. De groei van de afzetmarkt voor dit soort handleidingen stond dat toe. Volgens de anonieme vertaler van Dietrichs handleiding was het maken van kunst inmiddels zo populair dat er nauwelijks meer mensen waren ‘welke zich niet gaarne met tekenen en schilderen bezig houden’.¹¹²

Conclusie

Aan de hand van twaalf Nederlandstalige kunstenaarshandleidingen uit de eerste helft van de negentiende eeuw is onderzocht hoe de auteurs het beoogde publiek probeerde te interesseren voor hun publicatie. Dit is herleid uit de

¹⁰⁸ Friedrich Dietrich, *Anweisung zur Oel-Malerei, zur Fresco- und zur Miniatur-Malerei*. Ernst: Quedlinburg & Leipzig, 1857.

¹⁰⁹ Jenny Boulboullé, ‘Drawn up by a learned physician from the mouths of artisans’, in: *Netherlands Yearbook for History of Art / Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek Online*, 68 (1), 204–249.

¹¹⁰ William Eamon, *Science and the Secrets of Nature: Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture*. Princeton: Princeton University Press, 1994.

¹¹¹ Dietrich, *Vier en dertig ontdekte geheimen voor teekenaars, schilders en verlakkiers*, 15.

¹¹² Idem, III.

fysieke vorm van de boeken en de bibliografisch-culturele context waarin ze verschenen. Daaruit is gebleken dat handleidingen diep geworteld waren in de maatschappelijke ontwikkelingen en deze reflecteren. Een aantal factoren kwam bij ieder boek of het merendeel daarvan naar voren, die uiteraard allen met elkaar verweven waren.

De belangrijkste ontwikkeling was het veranderend lezerspubliek. Jonge kunstenaars gingen in mindere mate in de leer bij een meester omdat het opleidingssysteem veranderde van gilde naar academie in het begin van de eeuw. Er kwamen veel academies bij, wat een opleiding voor jonge kunstenaars toegankelijker maakte. Het aantal professionele kunstenaars en amateurs groeide enorm vanaf de jaren dertig. Het maken van kunst werd een populair tijdverdrijf dat een sterk sociaal aspect had, waarbij het belangrijk was om zo exact mogelijk volgens de regels te werken. Dit was de ideale situatie voor het uitbrengen van nieuwe handleidingen. Uitgevers en auteurs speelden in op de groei van potentiële lezers door hun uitgaven eenvoudig en begrijpelijk te maken. Niet alleen handleidingen voor het maken kunst deden het goed. Uitgevers brachten een breed scala van instructieboeken uit voor van alles en nog wat, onder andere het maken van kunst.

De groeiende groep jonge leerlingen en amateurs waren voor uitgevers interessant, omdat daar veel meer van waren dan professionele kunstenaars. In alle in dit onderzoek behandelde publicaties gaven de makers aan dat ze het zo eenvoudig mogelijk geschreven hadden voor de amateur en de jonge kunstenaar. Dat is terug te vinden in vertalingen, originele werken en zelfs de meest gedetailleerde en ‘professionele’ handleiding van Bouvier. Waar de beroepskunstenaar geïnteresseerd was in nieuwe technieken en ingrediënten, was voor de amateur en leerling vooral ‘nut, gemak en genoegen’ belangrijk, zoals kunstenaar Paulus Jolly schreef in het voorwoord van zijn vertaling.¹¹³

Er verschenen in deze periode diverse Nederlandse vertalingen van kleine en grote Franse instructieboeken voor kunstenaars. Dit toont in welke mate de Nederlandse kunstwereld destijds inspiratie zocht uit Frankrijk. Tegen deze Franse invloed bestond ook weerstand, wat Servaas de Jong explicet uitspreekt in zijn boek over compositie voor jonge kunstenaars. Hij was ook niet gediend van de ‘romantische’ manier hoe leerlingen aan kunstacademies op werden geleid.

Concluderend hadden Nederlandstalige instructieboeken in de periode 1800-1850 voornamelijk een grote invloed op onervaren kunstenaars, omdat deze groep daardoor toegang kreeg tot een verscheidenheid aan technische en

¹¹³ Paulus Jolly, *Volledige handleiding voor het schilderen in sap- en dekverwen*, 1843, [VI].

theoretische informatie. De makers van alle publicaties die voor dit artikel zijn onderzocht, hebben zich uitsluitend gericht op deze groeiende groep potentiële kopers. Voor professionele kunstenaars werd niet veel interessants in het Nederlands uitgegeven en de paar werken die wel vernieuwende informatie zouden kunnen bevatten waren zo geschreven dat het vooral voor de leek begrijpelijk moest zijn.

Bibliografie

Besproken Nederlandse kunstenaarshandleidingen 1800-1850

Bouvier, Pierre Louis, Johannes Coenraad Beijer (vert.), *Handboek voor jonge beoefenaars & liefhebbers der schilderkunst, of volledige aanwijzing ter vervaardiging van allerlei soorten van schilderwerken*. Breda: Broese & comp., [1830]-1831.

Dietrich, Friedrich, *Vier en dertig ontdekte geheimen voor teekenaars, schilders en verlakkers*. Amsterdam: De Grebber, 1845.

Fokke Simonsz, Arend, *De kunst van tekenen en schilderen in waterverwen, [...] en behandeling van alle soorten van waterverwen. Na den achtsten druk uit het Engelsch vertaald*. Den Haag: J.C. Leeuwwestijn, [1803]; Leiden, A. en J. Honkoop, 1805.

Lairesse, Gerard van, *Groot schilderboek of grondig, volledig en beredeneerd onderwijs in de schilderkunst; met voorbeelden uit de kunst-stukken van vroegere en latere meesters*. Amsterdam: P. van Rossen, 1836.

Langlois de Longueville, F.P., Paulus Jolly (vert.), *Volledige handleiding voor het schilderen in sap- en dekverwen [...] met bijvoeging eener beschrijving van het schilderen op porselein, glas, satijn en meer andere kunstoeferingen*. Hoorn: Gebr. Vermande, 1843.

Langlois de Longueville, F.P., Paulus Jolly (vert.), *Volledige handleiding voor het schilderen in sap- en dekverwen [...] met eene beschrijving van het schilderen op porselein, glas en satijn en met meer andere kunstoeferingen*. Rotterdam: Bolle, [ca. 1850].

Libert, Lambert, Eelke Jelles Eelkema (vert.), *Handleiding tot de kennis en beoefening der teeken- en schilderkunst*. Leeuwarden: L. Schierbeek, 1836.

Lübcke, Johann Tobias, *Eerste handleiding tot de bloem-, teken- en schilder- en borduurkonst, in XXIV voorbeelden van bloemen en vruchten, in omtrekken en kleuren nevens eene tafel der onderscheidene verwen*. Amsterdam: W. Holtrop, 1802.

Mansion [= André-Léon Larue], Eelke Jelles Eelkema (vert.), *Grondig onderrigt in de teeken- en schilderkunst, inzonderheid in miniatuur, ten nutte van jonge kunstoeferaren*. Leeuwarden: L. Schierbeek, 1830.

Simis, Lambertus, *Grondig onderwijs in de schilder- en verwkunst, bevattende eene duidelyke onderichting in den aard, den oorsprong, sterkte en zwakte der verwen, olyeteiten, enz., het bereiden, en behoorlyk, of kwalyk gebruik derzelven, ook over*

het behan delen der werken, huizen en rydtuigen, galdhout- en marmer-schilderen, vergulden, verzilveren en metaalen als mede over het verlakken en witwerken enz.
Amsterdam: Hendrik Gartman, 1801-1807.

Simis, Lambertus, *Grondig onderwijs in de schilder- en verwkunst : bevattende eene duidelijke onderrigting in den aard, den oorsprong, sterkte en zwakte der verwen, olijeteiten, enz., het bereiden en behoorlijk of kwalijk gebruik derzelven, ook over het behandelen der werken, huizen en rijtuigen, gladhout en marmer schilderen, vergulden, verzilveren en metalen, alsmede over het verlakken en witwerken, het maken en gebruiken van lakken en vernissen, het verwen van wollen, saijetten, zijden, enz., over de craijon-pennen en waterverwen, schilderen van papier en het glassnijden, doormengd met vele andere en soortgelijke wetenschappen en kunstgeheimen : alles niet alleenlijk onontbeerlyk voor den leerling, maar ook hoogstnuttig voor den meer ervaren schilder.* Amsterdam: erven H. Gartman, 1829-1835.

Susse, Frères, *Volledige handleiding tot de teeken- en schilderkunst voor schilders en liefhebbers, bevattende het oliieverw-schilderen, het miniatuur- en waterverw-teeken, alsmede het teeken met pastelverwen, de kunst om bloemen in waterverw te teeken en koperplaat-drukken te kleuren, benevens een aanhangsel over de kunst van boetseren en beeldhouwen.* Amsterdam: W. de Grebber, 1845.

Vuurst, Willem van der, *Natuurlijke en oordeelkundige beschrijving der verfwaren, met onderscheidene bijvoegsels en aanmerkingen verrijkt, gedurende een aantal van jaren, met veel moeite en zorg, door eigen onderzoek en ondervinding, bijeen verzameld en opgesteld.* Amsterdam: Weduwe Hendrik Gartman, 1819.

Literatuur

Albig, Jörg-Uwe, *Die Kunst der Romantik Europas Maler im Zeitalter der Sehnsucht; 1790 – 1860.* Hamburg: Gruner + Jahr, 2014.

Algemeene konst- en letterbode, voor het jaar 1802. Haarlem: A. Loosjes, 1802.

Algemeene konst- en letterbode. Haarlem: A. Loosjes, 1830.

Amsterdamse courant. Amsterdam: Otto Barentsz Smient, 13-02-1798.

ARTECHNE – Technique in the Arts, 1500–1950. artechne.wp.hum.uu.nl.

Athenaeum: tijdschrift voor wetenschap en kunst. Den Haag: Erven Stark, 1836.

Beijer, Coenraad, *Handleiding tot den Nederlandschen stijl, of volledige aanwijzing ter vervaardiging van schriftelijke opstellen, voor Nederlanders, zoo in het algemeen als in beroepsbetrekkingen en gegronde op de redeneerkunde.* Rotterdam: Mensing en Van Westreenen, 1820.

Bergvelt, Ellinoor [e.a.], *J.A. Knip 1777-1847.* Den Haag: Staatsuitgeverij, 1977.

Bergvelt, Ellinoor, 'Nationale, levende en 19de-eeuwse meesters. Rijksmusea en eigen-tijdse kunst (1800-1848)', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 35 (1984) 77-149.

Birren, Faber. *History of Colour in Painting.* New York: Reinhold, 1986.

Blanc, Charles, Kate N. Doggett (vert.), *The Grammar of Painting, and Engraving*. New York: Hurd and Houghton, 1874.

Blok, P.J., P.C. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Leiden: A.W. Slijthoff, 1911.

Boschma, Cornelis, *Willem-Bartel van der Kooi (1768 – 1836) en het tekenonderwijs in Friesland*. Leeuwarden: Fries Museum, 1978.

Boulboullé, Jenny, 'Drawn up by a learned physician from the mouths of artisans', in: *Netherlands Yearbook for History of Art / Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek Online*, 68 (1), 204-249.

Bouvier, Pierre Louis, *Manuel des jeunes artistes et amateurs en peinture*. Paris: F.G. Levrault, 1827.

Bowles, Carington, *De kunst om in perspectief te tekenen*. Leiden: A. en J. Honkoop, 1805.

Bruno Urban, *Das Groot Schilderboek des Gerard de Lairesse*. Berlijn: Schade, 1914.

Burwick, Frederick, *The Damnation of Newton: Goethe's Color Theory and Romantic Perception*. New York: De Gruyter, 1986.

Cadet, Pierre, *Susse Frères: 150 years of sculpture 1837-1987*. Parijs: Susse Frères, 1992.

Caracciolo , Maria Teresa, *Le romantisme*. Parijs: Citadelles & Mazenod, 2013.

Carlyle, Leslie, *A critical analysis of artists' handbooks, manuals and treatises on oil painting published in Britain between 1800-1900: with reference to selected eighteenth-century sources*. (Ph.D. diss.), London: Courtauld Institute of Art/University of London, 1991.

Carlyle, Leslie, *The artist's assistant: oil painting instruction manuals and handbooks in Britain 1800-1900: with reference to selected eighteenth-century sources*. London: Archetype, 2001.

Catalogus van eene aanzienlijke verzameling van ongebonden boeken (...) van wijlen den heer W. Holtrop. Amsterdam: Schalekamp en Van de Grampel, 1836.

CERL thesaurus. data.cerl.org.

Cocq, Hendrik, *De konst van bereiding, behandeling, bewerking en beschildering der beste soorten van lakken en vernissen, tot haar volkommenheid gebragt, door eene dertig-jarige oeffening derzelve. Zeer dienstig voor alle liefhebbers der verlakkonst, rytwig- en kladsschilders, witwerkers, enz.* Leiden: Andries Coster, 1771 (Amsterdam, Rijksmuseum, 318 G 27).

Constant-Viguier, S.F., F.-P. Langlois de Longueville [e.a.], *Manuel de miniature et de gouache (...) manuel du lavis à la sépia et de l'aquarelle*. Paris: z.n., 1828.

De vriend des vaderlands: een tijdschrift, toegewijd aan den Roem en de welvaart van Nederland en in het bijzonder aan de hulpbehoeftigen in hetzelve. Amsterdam: J. van der Hey en Zoon, 1832.

Delacroix, Eugène, Michèle Hannoosh (ed.), *Journal, nouvelle édition intégrale*. Parijs, José Corti, 2009.

Dietrich, Friedrich, *Anweisung zur Oel-Malerei, zur Fresco- und zur Miniatur-Malerei*. Ernst: Quedlinburg & Leipzig, 1857.

Druten, Terry van [e.a.], *De romantische ziel: schilderkunst uit de Nederlandse en Russische romantiek*. Rotterdam: naio10, 2014.

Druten, Terry van, *Van gecouleerde tekening tot aquarel, de Nederlandse aquarel in de negentiende eeuw*, in: *De aquarel, Nederlandse meesters van de negentiende eeuw*. Bussum: Thoth, [2015].

Dürer, Albrecht, C.G. van Murr (vert.), *Dagverhaal van Albert Durer's Nederlandsche reize (...)*. Amsterdam: W. Holtrop, 1780 (KB KW 1294 G 47).

Eamon, William, *Science and the Secrets of Nature: Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture*. Princeton: Princeton University Press, 1994.

Eastaugh, Nicholas [e.a.], *Pigment Compendium: A Dictionary and Optical Microscopy of Historical Pigments*. Routledge: London & New York, 2008.

Eenens, Hans, *Broese en Comp. – N.V. Boekhandel voorheen J.G. Broese – Broese Kemink b.v.* Utrecht: Broese Kemink, 1991.

Feller, Robert [e.a.], *Artists' pigments : a handbook of their history and characteristics*. Cambridge: National Gallery of Art, 1986.

Fokke Simonsz, Arend, *Verhandeling over de algemeene gelaatkunde der onderscheidene leeftijden van den mensch, waar bij gevoegd is eene naauwkeurige beschrijving van een menschhorologie : met de noodige ophelderende aaenteekeningen*. Amsterdam: J.C. van Kesteren, 1801.

Giersbergen, Wilhelmina Maria Johanna Ignatia van, 'De kunst is geheel en al bijzaak'. *De moeizame carriere van C.C. Huijsmans (1810-1886), tekenmeester in Brabant*. (Ph.D. diss) Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2003.

Giersbergen, Wilma van, *Een begenadigd colorist : Willem Hendrik Schmidt*. Venlo: Van Spijk, 2009.

Hagendijk, Thijss, *Reworking Recipes : Reading and Writing Practical Texts in the Early Modern Arts*. (Ph.D. diss.), Utrecht: Universiteit Utrecht, 2020.

Halbertsma, Marlite, *Charles Rochussen 1814-1894 : een veelzijdig kunstenaar*. Zwolle: Waanders, 1997.

Heij, Jan Jaap, *Een vereeniging van ernstige kunstenaars : 150 jaar Maatschappij Arti et Amicitiae 1839-1989*. Bussum: Thoth, 1989.

Hoogenboom, Annemiek, 'De status van de beeldende kunstenaar en de oprichting van de Maatschappij 'Arti et Amicitiae', in: *De Negentiende Eeuw* 14 (1990).

Hoogenboom, Annemiek, *De stand des kunstenaars: de positie van kunstschilders in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Leiden: Primavera Pers, 1993.

Hoogenboom, Annemiek, 'Art for the market: contemporary painting in the Netherlands in the first half of the nineteenth century', in: *Simiolus* 22 (1993-'94), 129-147.

Hoop jr., A. van der, 'Redevoering over de verpligting des schilders, om in zijne voorstellingen te streven naar waarheid', in: *Bijdragen tot Boeken- & Menschenkennis* 1 (1835) deel. 2.

Immerzeel jr., Johannes, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders*. Amsterdam: J. Israël, 1974.

Ives, Colta [e.a.], *Romanticism & the school of nature: nineteenth-century drawings and paintings from the Karen B. Cohen collection*. New York: Metropolitan Museum of Art, 2000.

Jong, Johannes de, *Alphabetische naamlijst van boeken (...)*. Amsterdam & Den Haag: Van Cleef, 1835 [= supplement].

Jong, Servaas de, *Wenken ter handleiding in de beoefening der schilderkunst*. Utrecht: z.n., 1835.

Karlsruher Virtueller Katalog (KVK). <https://kvk.bibliothek.kit.edu/>

Kirby, Jo, *A Closer Look: Painting Technique*. London: National Gallery London Publications, 2012.

Klamt, Johann Christian, Kees Veelenturf (red.), *Representatie: kunsthistorische bijdragen over vorst, staatsmacht en beeldende kunst, opgedragen aan Robert W. Scheller*. Nijmegen: Valkhof Pers, 2004.

Klarenbeek, Hanna, 'De Tentoonstellingen van Levende Meesters in Amsterdam en Den Haag', in: *Penseelprinsessen & broedschilderessen: vrouwen in de beeldende kunst 1808-1913*. Bussum: Thoth, 2012, 98-116.

Koekkoek, B.C., *Herinneringen en mededelingen van eenen landschapsschilder* (Amsterdam, G.J.A. Beijerinck, 1841).

Koolhaas-Grosfeld, Evelien, *De ontdekking van de Nederlander in boeken en prenten rond 1800*. Zutphen: Walburg Pers, 2021.

Koolhaas-Grosfeld, Evelien, 'Nationale versus goede smaak. Bevordering van nationale kunst in Nederland: 1780-1840', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982), 605-636.

Kramm, Christiaan, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegsten tot op onzen tijd*. Amsterdam: gebr. Diederichs, 1857-1864.

Kunsten te Amsterdam, 1817-1870. (Ph.D. diss.) Universiteit van Amsterdam: in eigen beheer, 2000.

Lavoye, Madeleine, *Contribution à l'iconographie de la Province de Liège*. Luik: Université de Liège (coll. Bibliotheca Universitatis Leodiensis), 1970.

Leeuw, Ronald de, Jenny Reynaerts [e.a.], *Meesters van de Romantiek, 1800-1850*. Zwolle: Waanders, 2005.

Levie, Simon Hijman, (red.), *Het vaderlandsch gevoel, vergeten negentiende-eeuwse schilderijen over onze geschiedenis*. Amsterdam: Rijksmuseum, 1978.

Libert, Lambert, *Manuel des jeunes artistes, ou Traité élémentaire et pratique du dessin et de la peinture (...)*. Luik: bij de auteur, [1805].

Libert, Lambert, *Traité élémentaire et pratique du dessin et de la peinture, à l'usage des jeunes artistes (...)* Quatrième édition augmentée (...). Parijs: Delarue & Lille, Castiaux, 1823.

Liefde-van Brakel, Tiny, *Een Haagse schildersfamilie uit de negentiende eeuw: Hendrikus, Gerardine, en Julius van de Sande Bakhuyzen*. Zwolle: Haags Historisch Museum, Uitgeverij Waanders, 1997.

Loos, Wiepke, 'De 'Kunst-Krans' (1881-1904). Het vriendenalbum van het Amsterdamse kunstgezelschap Arte et Amicitia', in: *De Negentiende Eeuw* 10 (1986), deel 1, 1-41.

Lotte Jensen, 'Fokke [Simonsz.], Arend' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Geraadpleegd op 3 november 2021, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/lemmata/data/Fokke>.

Lucht, Christiaan [e.a.], *De gebroeders Verveer: Haagse meesters van de romantiek*. Zutphen: Walburg Pers, 2015.

Man, Jacqueline de, *Kunst op schrift, een inventarisatie van Nederlandstalige publikaties op het gebied van kunsttheorie en esthetica, 1670-1820*. Leiden: Primavera Pers, 1993.

Mansion [= André-Léon Larue], *Letters upon the art of miniature painting*. London: z.n., [1824].

Mansion [= André-Léon Larue], *Lettres sur la miniature*. Paris: Janet, 1823.

Mythen van het atelier. <http://www.mythenvanhetatelier.nl/home>

Ouwerkerk, Annemiek, *Tussen kunst en publiek: een beeld van de kunstkritiek in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Leiden: Primavera Pers, 2003.

Pastoureau, Michel, *Red: the history of a color*. New Jersey: Princeton University Press, 2017.

Pots, Roel, *Cultuur, koningen en democraten, overheid & cultuur in Nederland*, Nijmegen: SUN, 2000.

Reynaerts, Jenny, 'Het karakter onzer Hollandsche school'. *De Koninklijke Akademie van Beeldende te Amsterdam, 1918-1870*. Amsterdam: in eigen beheer, 2000.

Reynaerts, Jenny, *Spiegel van de werkelijkheid: 19de-eeuwse schilderkunst in Nederland*. Brussel: Mercatorfonds, 2019.

Rijpma, Hugo, *A.P.P.C.R.E. de Ceva : een hoveling in de kunstwereld*. Amsterdam: JHSG, 2012.

Rogala, Dawn V, Hans Hofmann, *The Artist's Materials*. Los Angeles: Getty Publications, 2015.

Rotterdamsche courant. Rotterdam: Benjamin Arrenberg, 22-12-1821.

Saakes, Antonij Bernard, *Naamlijst van Nederduitsche boeken, als mede van Fransche en Latijnsche werken (...) gedurende de jaaren 1790-1848 in ons vaderland uitgekomen*. Amsterdam: Saakes, 1794-1853.

Scheen, Pieter Arie, *Honderd jaren Nederlandsche schilder- en teekenkunst. De Romantiek met voor- en natijd (1750-1850)*. Den Haag: Boek en Periodiek, 1946.

Scheen, Pieter Arie, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880*. Den Haag: Scheen, 1981.

Short Title Catalogue Netherlands (STCN). <https://picarta.on.worldcat.org>.

Sillevis, John, *Wijnand Nuyen, 1813-1839: romantische werken*. Den Haag: Haags Gemeentemuseum, Den Haag.

Stols-Witlox, Maartje, ‘From reading to painting’, Authors and Audiences of Dutch Recipes for Preparatory Layers for Oil Painting’ in: *Early Modern Low Countries* 1 (2017), 71–134.

Stols-Witlox, Maartje, *Historical recipes for preparatory layers for oil paintings in manuals, manuscripts and handbooks in North West Europe, 1550-1900: analysis and reconstructions*. (Ph.D. diss.), Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2014.

Stolwijk, Chris, ‘De Tentoonstellingen van Levende Meesters in Amsterdam en Den Haag 1858-1896’, in: *De Negentiende Eeuw* 19 (1995).

Susse, Frères, *Das Ganze der Zeichnen- und Malerkunst (...) nebst einem Anhange über die Kunst des Modellirens und der Bildhauerei*. Leipzig & Pesth: Verlags Magazin, 1844.

Susse, Frères, *Nouveau petit manuel de dessin au pastel, à l'estompe, à la mine de plomb et aux trois crayons*. Paris: Impr. de Béthune et Plon, z.j.

Susse, Frères, *Nouveau petit manuel de la peinture à l'huile*. Paris: Impr. de Béthune et Plon, z.j.; Frères Susse, *Nouveau petit manuel de peinture à la miniature et l'aquarelle pour le portrait*. Parijs, Impr. de Béthune et Plon, z.j.

Susse, Frères, *Petit manuel de dessin à la mine de plomb, aux trois crayons, au fusain et au pastel, d'après les conseils de nos premiers artistes*. Paris: Impr. de Plon frères, z.j.

Taylor, Paul, ‘The Birth of the Amateur’, in: *Nuncius*, 31 (2016), 499–522.

Thomassen, Kees, *Aan vrienden gewijd, alba amicorum in de Koninklijke Bibliotheek*. Amersfoort, Bekking & Blitz, 2012.

Tilborgh, Louis van, ‘Dutch Romanticism: A Provincial Affair’, in: *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*, deel 14, no. 3/4 (1984), 179–188.

Tilborgh, Louis van, Guido Jansen [e. a.], *Op zoek naar de Gouden Eeuw, Nederlandse schilderkunst 1800-1950*. Zwolle: Waanders, 1986.

Townsend, Joyce H., ‘The Materials Used by British Oil Painters in the Nineteenth Century’, in: *Tate Papers*, no. 2, Autumn 2004, <https://www.tate.org.uk/research/publications/tate-papers/02/the-materials-used-by-british-oil-painters-in-the-nineteenth-century>.

Townsend, Joyce, *Turner's Painting Techniques*. London: Tate, 2007.

Vaderlandsche letteroefeningen (...). Amsterdam: G.S. Leeneman van der Koe & J.W. IJntema, 1836.

Vinci, Leonardo Da, *Traité élémentaire de la peinture*. Paris: Deterville, 1803. vol. 14, no. 3/4 (1984), 179-188.

Wilton, Andrew, Anne Lyles, *The Great Age of British Watercolours (1750–1880)*. München: Prestel, 1993.

Woodcock, Sally, 'The Life of a Painter: technical information in painters' biographies and autobiographies published in Britain 1820-1940', in: *Painting Techniques, History, Materials and Studio Practice*, Dublin: IIC preprints, 1998.

Wrapson, Lucy [e.a.], *In Artists' Footsteps: The Reconstruction of Pigments and Paintings*. London: Archetype Publications Ltd., 2013.